

# ચતુઃ શ્લોકી ભક્તિવર્ધિની અને જલભેદ

:: પ્રકાશન એવં પ્રામિસ્થાન ::

ષોડશગ્રંથપ્રવચનમાલા સમિતી

(શ્રીપ્રવિણભાઈ ડઢાણીયા)

૨૧૪, અમરદીપ કોમ્પલેક્સ, રજપુતપરા, રાજકોટ.

મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯

પ્રકાશનવર્ષ :

વિ.સં. ૨૦૬૭

કારતક વદ - ૨

પ્રથમ સંસ્કરણ પ્રતિ : ૨૦૦૦

ઐચ્છિક ગ્રન્થપ્રકાશન સહાય : ૧૦/-

(પોસ્ટેજ-પેકેજિંગ્ : રૂ. ૫/-)

મુદ્રક : પૂર્વપ્રિસ પ્રા. લીમીટેડ, રાજકોટ.

## :: અનુક્રમણિકા ::

૧.	ચતુ:શ્લોકી.....	૦૧
૨.	ભક્તિવર્ધિની.....	૨૧
૩.	જલભેદ.....	૪૨

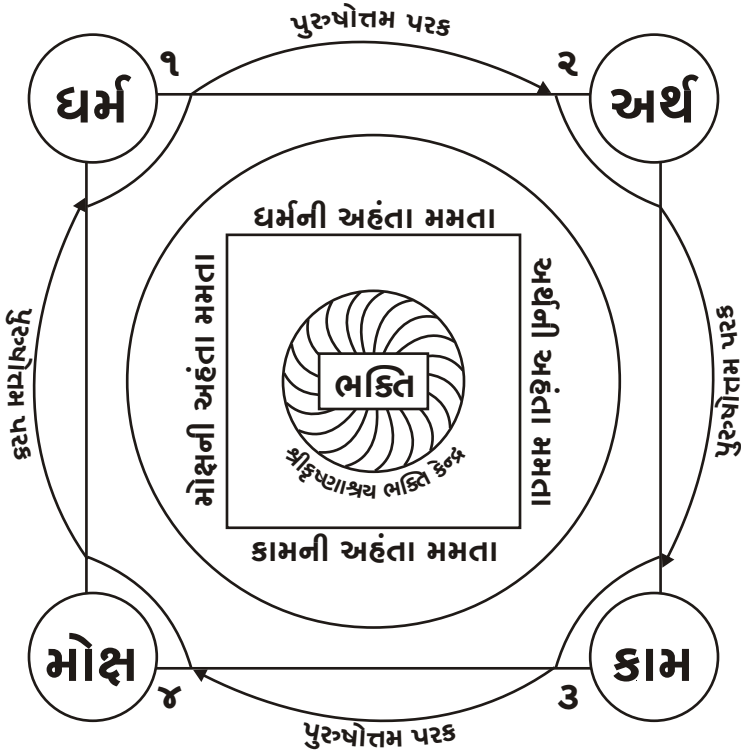


### પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર વ્હારા પ્રકાશીત પ્રકાશનો

૧.	પુષ્ટિવાકસુધા	૧૦-૦૦
૨.	જિન શ્રીવલ્લભ રૂપ ન જાન્યો	અપ્રાપ્ય
૩.	સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી	અપ્રાપ્ય
૪.	સિદ્ધાન્ત સૂક્તિ	નિ:શૂલ્ક - અપ્રાપ્ય
૫.	વિશોધનિકા : (દે ધના ધન, ભાગ-૪)	નિ:શૂલ્ક - અપ્રાપ્ય
૬.	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય	અપ્રાપ્ય
૭.	શ્રીકૃષ્ણાશ્રય	અપ્રાપ્ય
૮.	ચિરકુટ ચર્યા સમીક્ષા	નિ:શૂલ્ક
૯.	ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્	૮-૦૦
૧૦.	શ્રીભાગવત સુધા - રસબિંદુ	૧૫-૦૦
૧૧.	શ્રીયમુનાષ્ટકમ્	૧૫-૦૦
૧૨.	વિવેકઘૈર્યાશ્રય	૫-૦૦
૧૩.	કૃષ્ણાશ્રય	૫-૦૦
૧૪.	સિદ્ધાન્તરહસ્ય અને નિરોધલક્ષણ	૧૦-૦૦
૧૫.	નવરત્નમ્ અને અંત:કરણપ્રબોધ	૧૦-૦૦
૧૬.	શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રમ્	૧૦-૦૦
૧૭.	બાલબોધ અને પંચપદ્યાનિ	૫-૦૦
૧૮.	સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી અને પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ	૫-૦૦
૧૯.	ચતુ:શ્લોકી, ભક્તિવર્ધિની અને જલભેદ	૧૦-૦૦

### :: અતિ મહત્વના અગામી પ્રકાશનો ::

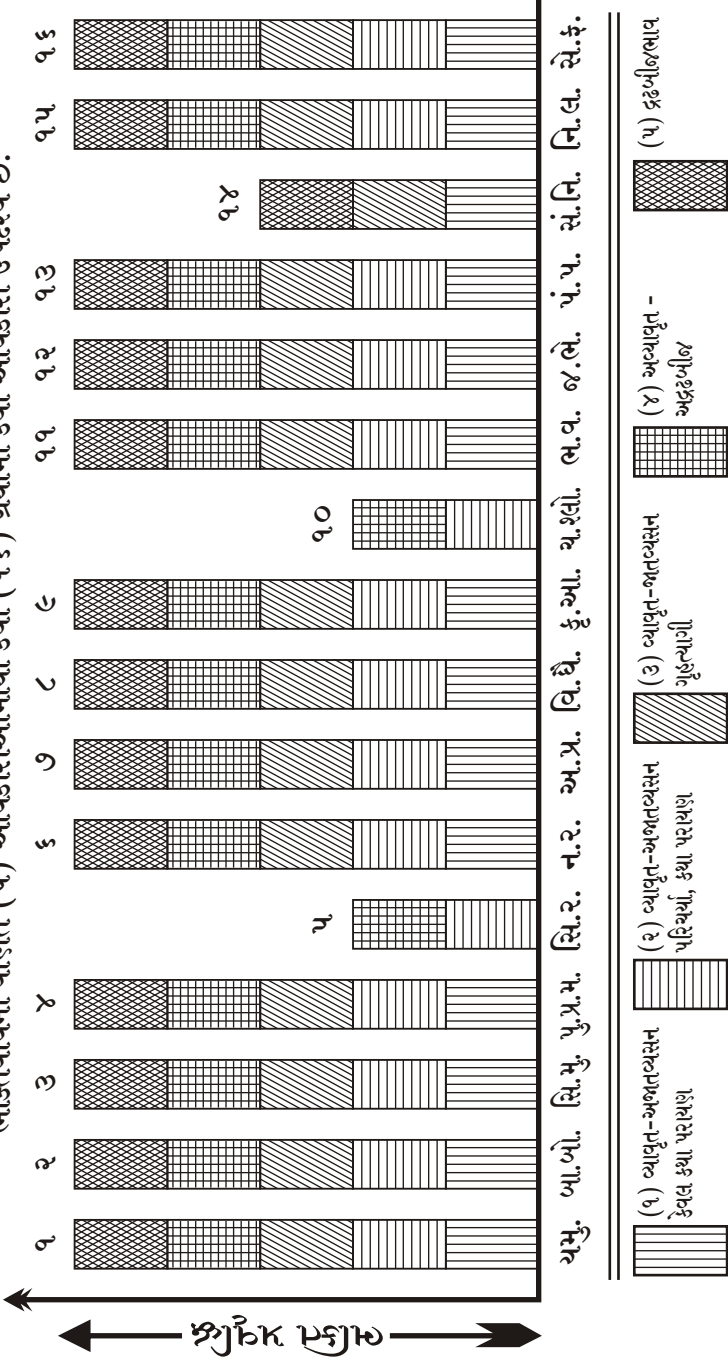
પુષ્ટિમાર્ગીય મર્યાદના ૨૪ સૂત્રો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાર સંચય,  
શિક્ષાપત્ર સારસંચય, પુષ્ટિવિધાનમ્-૩ સહકારિણી,  
સંન્યાસનિર્ણય અને સેવાફલ



પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત માટે ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ કયા કયા છે...?

- (૧) ધર્મ :- વ્રજધિશનું ભજન, સેવા, સ્મરણ કરવું જે ચતુ:શ્લોકીના પ્રથમ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.
- (૨) અર્થ :- વ્રજધિશ પોતે જ છે. જે ચતુ:શ્લોકીના બીજા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.
- (૩) કામ :- વ્રજધિશના દર્શનની તીવ્ર ઇચ્છા જે ચતુ:શ્લોકીના ત્રીજા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.
- (૪) મોક્ષ :- વ્રજધિશ સિવાય અન્યમાંથી નિવૃત્તિ જે ચતુ:શ્લોકીના ચોથા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

ભક્તિવર્ધિની વર્ણિત (૫) અધિકારીઓમાંથી કયા (૧૬) ગ્રંથોમાં કયા અધિકારી ઉપદેશ્ય છે.



## યતુ:શ્લોકી

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।  
સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥  
એવં સદા સ્મ કર્તવ્યં સ્વયમેવ કરિષ્યતિ ।  
પ્રભુઃ સર્વસમર્થો હિ તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ॥ ૨ ॥  
યદિ શ્રીગોકુલાધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।  
તતઃ કિમપરં બ્રૂહિ લૌકિકૈર્વૈદિકૈરપિ ॥ ૩ ॥  
અતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્રોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।  
સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૪ ॥

॥ ઈતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિતા યતુ:શ્લોકી સમ્પૂર્ણા ॥

ષોડશ ગ્રંથોમાં, યતુ:શ્લોકી ગ્રંથ સૌથી નાનો ગ્રંથ છે. છતાં તેનું મહત્વ બીજા કોઈ ગ્રંથ કરતાં ઓછું નથી. ઊલટું, બહુ નાનો ગ્રંથ હોવાને કારણે ઘણી ઓછી યાદશક્તિ ધરાવતા વૈષ્ણવોને માટે, ‘યતુ:શ્લોકી’ ગ્રંથને કંઠસ્થ કરવાનું કાર્ય સુલભ બની જાય છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી રચિત, બાલબોધ ગ્રંથમાં, મર્યાદામાર્ગીય ચાર પુરુષાર્થો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. એ ચારમાંથી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ અનુક્રમે મનુસ્મૃતિ, ગૃહ્યસૂત્ર અને કામસૂત્રમાં કરવામાં આવેલ હોઈ, શ્રીમહાપ્રભુજીએ બાલબોધમાં એકમાત્ર ચોથા ‘મોક્ષ’ પુરુષાર્થનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

ત્યારપછી ‘કૃષ્ણાશ્રય’ ગ્રંથમાં, સાધન ષટક (દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, કર્મ અને મંત્ર) તથા યતુવિધ પુરુષાર્થો (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ), ભગવાન કૃષ્ણમાં જ આશ્રય લઈને રહેલા છે, એવું કહેવામાં આવ્યું. તેમાં સંકેત રૂપે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ભક્તના આ

ચારેય પુરુષાર્થો સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણમાં રહેલાં છે.

શ્રીવલ્લભની ચતુઃશ્લોકી જેવી જ શ્રીવ્યાસજીની એક ચતુઃશ્લોકી છે; તેનું નામ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી. તેમાં મહર્ષિ વ્યાસજીએ ભક્તના એ ચારેય અલૌકિક પુરુષાર્થોનું સુંદર નિરૂપણ એક અસુરે (વૃત્રે) કરેલી પ્રાર્થના દ્વારા કર્યું છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ વૃત્રાસુરની એ પ્રાર્થનાના સાર રૂપે, આજ્ઞા કરી છે -

**પુષ્ટિમાર્ગે હરેદાસ્યં ધર્માર્થો હરિરેવ હિ ।  
કામો હરે દિંદક્ષૈવ, મોક્ષઃ કૃષ્ણાસ્ય ચેદ ધ્રુવમ્ ॥**

ભક્તિમાર્ગ (પુષ્ટિમાર્ગ) માં ભક્તના એ ચારેય પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ લૌકિક ન રહેતાં, અલૌકિક બની જાય છે. પુષ્ટિમાર્ગની રીતે વિચારતાં એ ચારેયનો સંબંધ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ સાથે જોડાઈ જાય છે. જે કોઈ લૌકિક વસ્તુનો સંબંધ પરમાત્મા સાથે જોડાય, તે વસ્તુ અલૌકિક બની જાય છે; કારણકે પરમાત્મા અલૌકિક છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આ વાત બહુ સ્પષ્ટપણે કહી છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે :-

**ન લૌકિક પ્રભુઃ કૃષ્ણો, મનુતે નૈવલૌકિકમ્ ।**

શ્રીવલ્લભ રચિત 'ચતુઃશ્લોકી' ગ્રંથની રચનાનો એક સુંદર ઇતિહાસ છે. ગોધરામાં રાણા વ્યાસ નામે એક સાંચોરા બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તે વિદ્વાન હતા; તેમને પોતાની વિદ્વતાનું ઘણું અભિમાન હતું. પોતાની વિદ્વતા પ્રદર્શિત કરવાની એક પણ તક તેઓ જતી ન કરતા. જે કોઈ પંડિત ગોધરામાં આવે તો, તેની સામે તેઓ વાદમાં (શાસ્ત્રાર્થમાં) ઉતરતા.

એક વખત તેઓ વિદ્વાનોની નગરી કાશીમાં ગયા. ત્યાં જઈ, તેમણે ત્યાનાં વિદ્વાનોને શાસ્ત્રાર્થ માટે લલકાર્યાં. અને શાસ્ત્રાર્થ થયો પણ ખરો. પરંતુ જે જે પંડિત સાથે તેમણે વિવાદ કર્યો તેમાં તેઓ હારી ગયા. આથી તેમનું અહમ્ ઘવાયું. તેથી તેમણે ગંગાજીમાં ડૂબીને આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આપઘાત કરવા માટે તેઓ ગંગા કિનારે હનુમાનઘાટ ઉપર આવ્યા. લોકોની અવરજવર અંધ થાય તેની રાહ જોતાં ઘાટ ઉપર બેઠા. તે સમયે આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્યો સાથે તે ઘાટ ઉપર પધાર્યા. આપશ્રીના શિષ્યોમાંથી કોઈ એક શિષ્યે આપશ્રીને પૂછ્યું, “કૃપાળુ, ગંગાજીમાં ડૂબી મરનાર જીવને શું ફળ મળે ?” આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી, “જો કોઈ માણસ, અહંકારપૂર્વક કોઈ સાથે યુદ્ધ કરે અથવા વિવાદ (શાસ્ત્રાર્થ) કરે અને તેમાં હારી જતાં, નિરાશ થયેલ તે જીવ ગંગાજીમાં ડૂબી મરે તો નિશ્ચિતપણે તે સર્પયોનિને પામે. તેને આત્મહત્યાનું પાપ લાગે. તે મહાદુષ્ટ થાય, અને અનેક રોગોથી પીડાય. પરંતુ જો કોઈ માણસ, દીનતાપૂર્વક સંન્યાસ લઈને, શ્રીઠાકુરજીમાં મન પરોવીને, શ્રીઠાકુરજીની ગતિ ઇચ્છતો, ગંગાજીમાં ડૂબી મરે તો તેને સારું ફળ મળે.”

રાણા વ્યાસે શ્રીમહાપ્રભુજીના આ શબ્દો સાંભળ્યા. સાંભળતા જ તે સાવધાન થયા. વિદ્વાન તો હતા જ. શ્રીમહાપ્રભુજીના શબ્દોનો મર્મ પામી ગયા. ઊઠયા અને શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણોમાં લેટી પડયા. પછી તેમણે આચાર્યશ્રીને કહ્યું, “મહારાજ, હું ગંગાજીમાં ડૂબવા માટે જ, અત્રે નિશ્ચય કરીને બેઠો છું. આપશ્રીના વચન સાંભળીને મારાં અહમ્ અને અજ્ઞાન દૂર થયાં છે. આપ મને શરણે લો.”

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે રાણા વ્યાસને શરણે લીધા. તેમને નામ સંભળાવીને બ્રહ્મસંબંધ કરાવ્યો. ત્યાર પછી ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથની રચના કરીને, એ ગ્રંથ તેમને શિખવ્યો. તે શીખીને ચિત્ત સ્થિર થતાં, તેમણે પોતે કાશીમાં કરેલ શાસ્ત્રાર્થો અને તે બધામાં પોતે વહોરી લીધેલ પરાજયોની વાત આચાર્યશ્રીને કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને કૃપાનિધિ શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને આજ્ઞા કરી કે હવે તમે એ જ બધાં પંડિતો પાસે જાવ. અને તેમની સાથે વિવાદ કરો. રાણા વ્યાસે તેમ કર્તું. અને શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રમેયબળના પ્રતાપે, સર્વવિવાદોમાં તેમનો વિજય થયો.

આ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ પોતાના સેવક ગોધરાના રાણાવ્યાસને બોધ આપવા માટે ચતુઃશ્લોકીની રચના કરી છે.

આપશ્રીએ ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકોમાં પુષ્ટિજીવના ચારેય અલૌકિક પુરુષાર્થો - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ભાવ આ રીતે સમજાવ્યો છે :-

(૧) પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ : જીવોનું પ્રાકટ્ય ભગવાનમાંથી થયું છે. જેમ ભડભડાટ બળતા અગ્નિમાંથી સ્ફૂલિંગો (તણખા) ઉદ્ભવે છે, તે રીતે, બધા જીવો પ્રભુમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. તેથી જીવ ભગવાનનો અંશ છે; અને ભગવાન જીવના અંશી છે. અંશનો એકમાત્ર ધર્મ છે અંશીની સેવા કરવાનો. એ છે પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ પુરુષાર્થ.

(૨) પુષ્ટિમાર્ગીય અર્થ : જો જીવ પોતાનો સેવા ધર્મ પાળે એટલે કે બધું લૌકિક છોડીને ભગવાનની સેવામાં વ્યસ્ત રહે તો, તેનો પુષ્ટિ પ્રભુ પોતાના ભક્તના અર્થરૂપ બની જાય છે. પછી એવા ભક્તે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની કે લૌકિક અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની કોઈ ચિંતા રહેતી નથી. ભક્ત શિરોમણી, કુંભનદાસજીનું જીવન આ બાબતમાં ઉત્તમ દર્શાવે છે.

(૩) પુષ્ટિમાર્ગીય કામ : જીવને કામ સતાવે છે; તેના મનમાં અનેક કામનાઓ ઊઠે છે; પોતાની એ કામનાઓને સિદ્ધ કરવા માટે, જીવ પુરુષાર્થ કરે છે. પરંતુ એ તો લૌકિક જીવોની વાત થઈ. ભગવત ભક્ત તો સદાયે પ્રભુ સેવામાં વ્યસ્ત રહે છે. તેની કામના એકજ હોય છે. અને તે ભગવદ્સ્વરૂપનાં દર્શન પામવાની. તેની એ કામના તેનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પુરી કરે છે. ગોપીજનોની બધી ગતિવિધિ આ હકીકતના દર્શાવે છે.

(૪) પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ : જન્મ-મરણના ફેરામાંથી મળતી મુક્તિ એટલે મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ. પુષ્ટિ ભક્તને એવી મુક્તિ (મોક્ષ) ન ખપે. તેનો મોક્ષ ત્યારે થાય જ્યારે પ્રભુ પોતે તેના હૃદયમાં પધારીને તેને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરે; અને તેને પોતાની નિત્યલીલામાં સહભાગી બનાવે. આ છે પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ.

તાત્પર્ય એ કે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને



મોક્ષ આ ચારેય પુરુષાર્થો રૂપે પ્રભુ પોતે જ છે.

ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથના ચાર શ્લોકોમાં અનુક્રમે પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરુષાર્થને સમજાવવામાં આવ્યો છે. માત્ર ચાર જ શ્લોકના આ વામન-કદ-ગ્રંથમાં, વિરાટ એવા ચારેય પુષ્ટિમાર્ગીય પુરુષાર્થોને સમજાવવાનું ભગીરથ કાર્ય શ્રીમહાપ્રભુજીએ કર્યું છે. તેમાં આપશ્રીએ કહ્યું છે કે કૃષ્ણ-સેવા એ ભગવદ્ ભક્તને ધર્મ પુરુષાર્થ તો છે જ; પરંતુ સાથોસાથ તે બાકીના ત્રણ પુરુષાર્થોનો સાધક પણ છે. એટલા માટે, અન્યત્ર, આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે - “**કૃષ્ણાસેવા સદા કાર્યા**” - કૃષ્ણસેવા સદા કરો. તેમ કરવાથી તમારા ચારેય અલૌકિક પુરુષાર્થો સિદ્ધ થશે.

કૃષ્ણભક્તિમય જીવન જીવનાર ભક્ત જ, સાચું વૈષ્ણવી જીવન જીવે છે. આપણે પણ જો આ લઘુ ગ્રંથનું રહસ્ય સમજીને, એ પ્રમાણે જીવન જીવીએ તો આપણને ભજનાનંદ એટલે કે સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય.

શ્રીમદ્ ભાગવતના અગીયારમાં સ્કંધમાના ચૌદમાં અધ્યાયમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવજીને કહે છે, “તું મારામાં મન રાખ. મારામાં જેનું મન છે તેને ઇન્દ્રાસન એટલે કે સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય (જે ઇન્દ્રને આપવામાં આવ્યું છે તે) અથવા તો રસાતલનું ઐશ્વર્ય (જે બલિને આપવામાં આવ્યું હતું તે) આપવામાં આવે તો પણ તે તેને ન સ્વીકારે. તેને બ્રહ્માસન (જે બ્રહ્માજીને આપવામાં આવ્યું છે અને જે જ્ઞાની પુરુષોનું મોક્ષધામ ગણાય છે તે) અથવા તો સકલ સિદ્ધિઓ આપવામાં આવે તો પણ તે તેને ન સ્વીકારે.

એનો અર્થ એ કે ભગવદ્ ભક્તિ એ જ જીવના પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. પુણ્ય શ્રીહરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી પુરુષાર્થનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે, “પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કાંઈ, સત્ય, શમદમાદિ, લૌકિક, વૈદિક અને મોક્ષાન્ત સુખ આનુષંગિક (રીતે) પ્રાપ્ત થાય; જેની ઉપલબ્ધિ પછી, જીવ કંઈ પણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે.

નિરવધિ આનંદ હોય એવો તો, પરમ પુરુષાર્થ ભગવાન્ જ છે; અન્ય નથી. ભગવાન્ ભક્તિનું દાન કરે છે; તે ભક્તિને જ વશ છે. ભક્તિ પ્રિય છે. તેથી સર્વાત્મભાવપૂર્વક ભગવદ્ ભક્તિ (કરવી) એજ ધર્મ. મન પ્રાણનાથ (પ્રભુ)ના ગુણોને સંભારે; વાણીને ગુણોને ગ્રહણ કરે; કાયાને પરમ પુરુષાર્થની સેવા કરે એજ ધર્મ.

એવા એ ભક્તને અર્થો ભગવાનેવ, ભગવાન્ (પોતે) અર્થરૂપ થઈ જાય. ઐશ્વર્યાદિ ષડગુણસંપન્ન ભગવાન્ પોતે તેના અર્થ રૂપ થયા પછી તે અન્ય અર્થને (પામવા) કેમ ઇચ્છે ?

એવા એ ભક્તોનો મનોરથ, પ્રભુનાં દર્શનની તીવ્ર લાલસામાં જ હોય છે. વગર પાંખના પક્ષી (બચ્ચા) માતાને મળવા તલસે, ક્ષુધાર્થ વાઇરું માને ધાવવા તલપે, વિરહી પ્રિયા (પોતાના) પ્રિયને મળવા તલપે, એમ જ આ ભક્તિ પ્રભુ વિના તલસે એ જ એમ કામ છે.

પ્રભુનું સ્મરણ ભજન કરનાર ભગવદીયના ગૃહસ્થાશ્રમને આ ભક્ત મોક્ષથી અધિક માને છે. તે તેમાંથી (ગૃહસ્થાશ્રમના પાલનમાંથી) મોક્ષથી અધિક સુખ મેળવે છે. બ્રહ્માનંદ તેની આગળ તુચ્છ છે. માટે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે :-

**પુષ્ટિમાર્ગે હરેદાસ્યં ધર્માર્થો હરિરેવ હિ ।  
કામો હરેદિદક્ષૈવ મોક્ષઃ કૃષ્ણાસ્ય ચેદ ધ્રુવમ્ ॥**

શ્રીભગવાન જ આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - એ ચારે પુરુષાર્થરૂપ છે. આ સિદ્ધાંતને આપણે યથાર્થ રીતે સમજી શકીએ એટલા માટે, આચાર્યશ્રીએ, કૃપા કરીને ચાર શ્લોકો રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

**સર્વદા સર્વભાવે ભજનીયો વ્રજાધીપઃ ।  
સ્વસ્થાયમેવ ધર્મોહિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાયન્ ॥૧૧॥**

**અર્થાત્ :** સર્વાત્મભાવથી હંમેશા વ્રજના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને સેવવા. ભક્તનો આ જ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઈપણ સ્થળમાં, કોઈપણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ નથી.

આ શ્લોકમાં આવેલા ચાર શબ્દોને યથાર્થ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે. (૧) સર્વદા (૨) સર્વભાવેન (૩) વ્રજધિપ અને (૪) સ્વધર્મ.

**(૧) સર્વદા :** સર્વદા એટલે હંમેશા. હંમેશા એટલે દરરોજ. એનો અર્થ 'કોઈ એક નિશ્ચિત સમયે' એવો નથી થતો. તેથી ભગવદ્ સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધર્મ કાર્ય કરવાનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરવામાં આવે છે. તે માટે મુહુર્ત જોવું પડે. અને અમૂક ચોક્કસ સ્થળે જ તે ધર્મકાર્ય કરવું પડે છે. એનું કારણ એ છે કે તે ધર્મકાર્ય કરતાં મળતું ફળ, કાલને આધીન છે. અને તેથી તે નાશયુક્ત પણ છે.

પરંતુ ભગવાનનું દાસત્વ સ્વીકારવું અને પ્રભુનો દાસ બનીને પ્રભુની સેવા કરવી એ એવો કાલાધીન ધર્મ નથી. તેથી ભગવદ્ સેવાનું ફળ પણ કાલાધીન નથી. તે અક્ષય છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જો ક્ષણવાર પણ ભગવત્સેવા ત્યજીને બીજા કોઈ લૌકિક કાર્યમાં ચિત્ત પરોવીએ તો આપણી અનન્યતાનો (એકાગ્રતાનો) ભંગ થાય. સતી સ્ત્રીથી પોતાના પતિની સેવા છોડીને થોડા સમય માટે પણ પારકાની સેવા કેવી રીતે થાય ? પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન થોડા સમય માટે પણ અન્યમાં લાગે તો, તેના પતિવ્રતા ધર્મનો ભંગ થાય. તેથી ભગવાન કે જે આપણો સ્વામી છે. તેની સેવા સર્વદા કરો; અમુક ચોક્કસ સમયે નહીં. પ્રભુ સેવા સર્વદા કરવી એ સેવકનો ધર્મ છે. 'સર્વદા' શબ્દનો આવો અર્થ છે.

**(૨) સર્વ ભાવેન :** સર્વ ભાવથી પ્રભુ સેવા કરો. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ભગવદ્ સેવા સર્વાત્મભાવથી કરવી. તો એ સર્વાત્મભાવ એટલે શું ? એનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે સર્વને પોતાનો જ આત્મા સમજીને તેના ભાવથી સેવા કરવી, જેમકે -

**(ક) પતિ-પુત્રાદિ ભાવથી ભગવાનની સેવા કરવી.** પતિ ભાવથી કૃષ્ણને ભજ્યા અનન્યપૂર્વા કુમારિકાઓએ અને પુત્રભાવે સેવા કરી માતા જશોદાએ.

**તમે મા બનો.** કનૈયાને તમારો પુત્ર બનાવી લો. પૂર્ણ

વાત્સલ્યથી તેની સેવા કરો. તેને નવરાવો, ધોવરાવો, વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જવો, જમાડો, સુવડાવો અને જરૂર પડે તો - જો કે તમારો એટલો બધો અધિકાર નથી છતાં હોય તો - કનૈયાને સ્નેહની દોરી વડે બાંધો.

**(ખ) સર્વભાવ :** આમાં 'સર્વ' એવું પદ છે. તેનો અર્થ પ્રભુ થાય. પ્રભુ જ સર્વ છે. સર્વ ખલિવદં બ્રહ્મ. તેથી સર્વ એટલે પ્રભુ, પ્રભુ સર્વ છે. અને તેના આત્મારૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે. તેથી સ્વામિનીજીના દાસીપણાથી પણ પ્રભુની સેવા કરી શકાય.

**(ગ) ગોપ બાળકોનો સખ્યભાવ :** સખ્યભાવ સૌ કોઈને માટે સુલભ નથી. ભગવાન જેને પોતાના મિત્ર (સખા) તરીકે સ્વીકારે તેનામાં એ ભાવ આવે. જીવે પોતે, પોતાની મેળે કૃષ્ણ સખા ન બની શકે. તેમ છતાં એ એક ભાવ તો છે જ. કોઈક ભાગ્યશાળી તો એ ભાવ કૃષ્ણસેવા કરી શકે. કુંભનદાસ, ગોવિંદસ્વામી, ગજ્જન ધાવન વગેરે સખાભાવથી જ કૃષ્ણને સેવ્યા છે, એ વાત સૌ કોઈ જાણે છે.

**(ઘ) દાસ્યભાવ :** આ ભાવ સર્વ સુલભ છે. તમે તમારી ઇચ્છાથી - અલબત્ત શ્રીગુરુદેવની મધ્યસ્થીથી ભગવાનના દાસ જરૂર બની શકો. વળી, ઉપર બતાવેલ વાત્સલ્ય, મધુર, સખ્ય આદિ ભાવોના પાયામાં તો દાસભાવ જ રહેલો છે. આપણે નિવેદન કરતી વખતે, "દાસોડહમ" બોલીને કૃષ્ણનું દાસત્વ આપમેળે સ્વીકારી લીધું છે. તેથી એ દાસભાવ નૈસર્ગિક રીતે આપણામાં છે જ. એ ભાવ તમે વ્રજધિપને ભજો.

**(૩) વ્રજધિપ :-** વ્રજધિપ એટલે વ્રજના અધિપતિ. વ્રજ એટલે વ્યાસ. સર્વ વ્યાસ એવા નિખિલ બ્રહ્માંડનો અને વ્રજમંડળમાં આવેલ ગોકુલ પ્રદેશનો એ અધિપતિ છે જ. તેથી વ્રજધિપ પદ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું બોધક પદ છે. વ્રજમાં રહેલ સૌનો તે નાથ હોવાથી (ગો, ગોપ, ગાય, ગોપી, નંદ-જશોદા, પશુ, પક્ષી બધાનો) તેણે સૌની સાથે રમણ કર્યું છે. એવું ભાગવત વદે છે.

મહારાસલીલા વડે તેણે શ્રીગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. વનલીલા

દ્વારા તેણે ગોપબાલકો, વનનાં પશુ, પક્ષી-હરણ આદિ તમામ સાથે રમણ કર્યું; બ્રહ્માજી દ્વારા વત્સ (વાછરડાં) અને ગોપોના થયેલ હરણ પ્રસંગે, પોતે તેમનાં રૂપ ધારણ કર્યાં અને ગોપોનાં મા-બાપ, વડીલો આદિ તથા વાછરડાંની માતા-ગાયો સાથે તેમણે રમણ કર્યું. તે રીતે આપણે પણ જો સર્વાત્મભાવે કૃષ્ણને ભજીશું તો વ્રજજનોની માફક તે આપણી સાથે પણ રમણ કરશે. જરૂર કરશે. વ્રજના એ અધિપતિએ ગોકુલવાસીઓને રસદાન કરવા માટે જ. નિજ વાત કરવાં ગિરિવરને ધારણ કર્યો હતો. અને અત્યંત ઉત્સાહમાં આવીને તે બોલી ઊઠયા હતા કે ‘વ્રજનો નાથ હું છું, વ્રજ મારે શરણે છે.’ યથા -

**તસ્માન્મરછરણું ગોષ્ટં મત્રાથં મત્પરિગ્રહમ્ ।**

**ગોપાયે સ્વાત્મ યોગેન સોયં મે વ્રત આહિતઃ ॥**

(ભા.૧૦-૨૫-૩૮)

તો ચાલો આપણે પણ શ્રીગોકુલપતિને આપણા નાથ તરીકે સ્વીકારીને તેની સેવા કરીએ.

**(૪) સ્વધર્મ :** જીવ ભગવાનનો અંશ છે. “જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે” તેથી પરબ્રહ્મ કૃષ્ણની સેવા કરવી એ તેના અંશ રૂપ બધા જીવોનો ધર્મ છે. ત્રણે કાળમાં, જીવનો એ સિવાય (પ્રભુ સેવા સિવાય) બીજો કોઈ ધર્મ નથી. આનું નામ જ સ્વધર્મ. અન્ય ધર્મ જીવને માટે બાધક છે. તેથી જ આ શ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન - એવા શબ્દો દ્વારા સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે પ્રભુ સેવા સિવાય, કોઈપણ કાળમાં, કોઈપણ સ્થળે, જીવનો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. આવી આજ્ઞા કરીને આપશ્રીએ જીવને સ્પષ્ટપણે સમજવ્યું છે કે શાસ્ત્રોમાં જે બધા ધર્મો બતાવ્યા છે તે બધા સ્વધર્મો નથી. તે તો પરધર્મો છે. અને - સ્વધર્મે નિધનો શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ.

આ રીતે આપશ્રીએ એ શબ્દો દ્વારા અન્ય ધર્મોનો સદંતર નિષેધ કર્યો છે.

ધર્મો બે પ્રકારના છે (૧) આત્માનો એકમાત્ર ધર્મ અને (૨)

દેહના અનેકવિધ ધર્મો. દેહના ધર્મો દેહ છે ત્યાં સુધી પાળવાના છે - જે પાળવા હોય તો. જેમકે સત્ય, અહિંસા, દયા આદિ ધર્મો . દેહ ન હોય ત્યારે તેમાંથી કોઈ ધર્મ પાળવાનો હોતો નથી. પરંતુ આત્મા તો અમર છે. અને આત્માનો જે એકમાત્ર (પ્રભુસેવા) છે તે પણ શાશ્વત છે. આત્મા પરમાત્માનો અંશ હોઈને, અંશીની સેવા (કૃષ્ણસેવા), સ્થળ કાળના બાધ વગર, સતત નિરંતર કરતા રહેવાની છે. એ છે સ્વધર્મ. ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલા ધર્મો દેહને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યા છે. જ્યારે પ્રભુ સેવા રૂપી ધર્મ, આત્માને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી તે સ્વધર્મ છે. આત્મા એ જ ‘સ્વ’ છે; દેહ એ ‘સ્વ’ નથી.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરે, ભીષ્મદાદાને પૂછ્યું, “સર્વધર્મમાં તમને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે ?” ત્યારે દાદાએ તેજ ક્ષણે કહ્યું, “પ્રભુની સહસ્ર નામથી સ્તૂતિ કરવી (વિષ્ણુ સહસ્રનામ સ્રોતનું રટણ) અને ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રભુ સેવા કરવી એ શ્રેષ્ઠત્તમ ધર્મ છે.”

ભગવદ્સેવા એજ આપણો એક માત્ર ધર્મ છે. એવું બીજી રીતે પણ સાબિત કરી શકાય. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા છે, “પુષ્ટિ કાયેન નિશ્ચય” એટલે કે પુષ્ટિસૃષ્ટિ પ્રભુની કાયામાંથી ઉદ્ભવી છે. અને બીજી આજ્ઞા છે, “ભગવદ્ રૂપ સેવાર્થ તત્સૃષ્ટિનાન્યર્થાભવેત્” એટલે કે પુષ્ટિ સૃષ્ટિના જીવો ભગવદ્ સ્વરૂપની સેવા અર્થે જ પ્રકટયા છે. એ રીતે સમજતાં પણ, ભગવાનના ભક્તોનો ધર્મ ભગવદ્સેવા છે.

જીવે સદા વ્રજાધિપની સેવા કરવી. જીવનો ધર્મ પ્રભુની સેવા કરવાનો છે. તેથી તેણે સેવા કરવી; સેવા સદૈવ કરવી. ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં કરવી. સેવા આડે દેશકાલને બાધારૂપ ન બનવા દેવાં. સેવા કરવામાં કોઈ વિધિ વિધાનને પણ વચમાં ન લાવવું. “સેવા ધર્મમાં કોઈ વિધિ નથી” એવું શ્રીમદ્ વ્રજરાજજી મહારાજ કહે છે. આપશ્રી કહે છે કે “સેવામાં વિધિ થયો કે ન્યૂનાતિરિક્ત દોષ લાગે” સેવાભજન તો ભાવાત્મક છે. ભજન એ જ ફલ છે. ફલ એજ સ્વધર્મ છે. એટલા માટે ભગવાન કૃષ્ણ પોતે કહે છે કે જે જે પ્રકારે મને ભજે છે તે તે પ્રકારે હું

ભલું છે.

ભક્તોને તો ભગવાન જ ઇષ્ટ છે. અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ ભગવત્સેવા વિના બીજી કોઈ રીતે થાય નહીં. તેથી ભગવાનના વિરહતાપપૂર્વક જે ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તે જ પરમ ધર્મ રૂપ સેવા કહેવાય.

ચતુઃશ્લોકીના આ પહેલા શ્લોકમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ કંઈક આવો છે. વૈષ્ણવી જીવન એટલે નિરંતર કૃષ્ણાસેવા કરવામાં વિતાવેલું જીવન. પરંતુ એ સેવા સર્વાત્મભાવે કરેલી હોવી જોઈએ. અહીં સર્વાત્મભાવથી કરેલી સેવાનો અર્થ “પત્ની, પુત્ર, ધન આદિ બધું ભગવાનનું છે એવા ભાવ સહિત કરેલી પ્રભુસેવા” વૈષ્ણવો માટે પ્રભુનું ભજન કરવા સિવાય કોઈ બીજો ધર્મ નથી. ભજનનો આનંદ મોક્ષના આનંદ કરતા ઘણી ઊંચી કક્ષાનો છે. ભજનનાંદ દ્વારા રાસલીલાનો સાનુભાવ પણ થઈ શકે છે. રાસલીલા કરતી વખતે, ગોપીજનોએ મુક્ત કંઠે ગાયેલા ગીતને ભજન કહેવાય. અને તે ગાતાં તેમને જે આનંદ થયો તેને ભજનનાંદ કહેવાય. આવું સમજીને સદા સર્વદા વ્રજાધિપનું ભજન કરો.

આનો અર્થ એવો નથી થતો કે જીવે લૌકિક કાર્યોનો સંદંતર ત્યાગ કરવાનો છે. ભૂતલ ઉપર જ્યાં સુધી ભક્તની સ્થિતિ છે. ત્યાં સુધી તેણે લૌકિક કાર્યો પણ કરવાનાં છે. પરંતુ એવાં લૌકિક કાર્યો, જે લૌકિક જીવો હોય તે આસક્તિ રાખીને કરે છે. જ્યારે સાચો વૈષ્ણવ આસક્તિ રહિત બનીને તેવાં કાર્યો કરે છે. તેની આસક્તિ તો કેવલ પ્રભુ ભજનમાંજ હોય છે. પોતાનું લૌકિક અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા પુરતું તે લૌકિક કાર્યો કરે છે. જીવે પોતાનું લૌકિક અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાનું છે. કારણ કે જીવ દેહ સાથે સંકળાયેલો રહે, ત્યારે તે પોતાનાં દૈહિક અંગો દ્વારા ભજન અને કૃષ્ણાસેવા સારી રીતે કરી શકે. તેથી શરીર ટકાવી રાખવું, જરૂરી છે. શરીર દ્વારા જ ભગવદ્સેવા કરી શકાય છે. જીભ દ્વારા ભજન-કીર્તન થઈ શકે છે; શરીરની બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રભુસેવા થઈ

શકે છે. દેહ અને દેહની ઇન્દ્રિયો ન હોય તો ‘આત્મા એકલો’ પ્રભુ સેવા ન કરી શકે. તેથી દેહને ટકાવી રાખવા માટે ખાવુ, પીવું, સુવું, બેસવું તથા અન્ય સાંસારિક, વ્યાવસાયિક અને વ્યવહારિક કાર્યો કરવાં પડે છે. પરંતુ જે જીવ સ્વધર્મ જાણતો હોય તે એવાં લૌકિક કાર્યો કરશે તો ખરો પરંતુ તેમાં આસક્ત નહીં બને; તે તેમાં ડૂબી નહીં જાય. આસક્તિ રહિત બનીને, તટસ્થ વૃત્તિથી તે એવાં કાર્યો કરશે. તે એવાં કાર્યો પ્રભુ પ્રિત્યર્થ કરશે. તે નિશ્ચયપૂર્વક એવું વિચારશે કે મારો ધર્મ તો પ્રભુ સેવા કરવાનો જ છે. “સેવામાં આસક્તિ અને અન્ય કાર્યોમાં (લૌકિકમાં) અનાસક્તિ” - આવું છે ભગવદ્ભક્તોનું જીવન.

પરંતુ કાર્ય કરે તો ફળની આશા રહે ખરી. પુષ્ટિ ભક્ત લૌકિક કાર્યમાં ફળની આશા ન રાખે. તેણે કરેલાં લૌકિક કાર્યો તેનો દેહ ટકાવી રાખવા અને તેનું વ્યવહારિક જીવન ટકાવી રાખવા માટે કરેલાં હોય છે. તેથી એવાં કાર્યો દ્વારા તેનો દેહ ટકી રહે અને તેનું વ્યવહારિક જીવન ચાલતું રહે એ જ એનું ફળ. બીજા કશા લૌકિક ફળ (સંપત્તિ, કીર્તિ આદિ)ની આશા તેને ન હોય. તેનું તો માત્ર એક જ કાર્ય છે અને તે પ્રભુસેવા. અને પ્રભુસેવાનું ફળ છે સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ. તે સેવા એ સ્વરૂપની સેવા છે. સેવા કરતાં સ્વરૂપાનંદ નીરખ્યાનો આનંદ મળી રહે છે. ભજન કરતાં ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ થઈને જ રહે છે.

આ રીતે આપણે ભગવાનને જ (ભગવદ્સેવાને) ધર્મ સમજ્યા. હવે બીજા શ્લોકમાં, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ અર્થ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ સમજાવે છે :-

એવં સદા સ્મ કર્તવ્યં સ્વ્યમેવ કરિષ્યતિ ।  
પ્રભુઃ સર્વ સમર્થો હિ તતો નિશ્ચિતતાં પ્રજેત્ ॥

અર્થાત્ :- આગળ કહેલી રીતે, નિરંતર (જીવ દ્વારા ભજનરૂપી પોતાના ધર્મનું આચરણ કરાય ત્યારે) સ્વામીને પોતાને કરવાનું (યોગક્ષેમાદિ) કાર્ય તે પોતે જ કરશે. કારણકે ભગવાન સર્વને નિયમમાં રાખનાર છે. અને તેથી કાલાદિકથી જે વસ્તુ સિદ્ધ ન થઈ શકે



તે બધુ પણ સિદ્ધ કરવાને માટે તે સમર્થ છે. એવું સમજીને ભગવદ્ ભક્તોએ નિશ્ચિત થઈને રહેવું.

ભગવદ્દીયોને માટે ભગવાનજ્ઞ અર્થરૂપ છે. પરંતુ અહીં અલૌકિક અર્થની વાત કરવામાં આવી છે. અલૌકિક અર્થ અતિ દુર્લભ છે. અને તે અન્ય અર્થ પુરુષાર્થ દ્વારા સાધી ન શકાય. માત્ર ભગવાનજ્ઞ સ્વીયજ્ઞનોમાં એવા અલૌકિક અર્થનું સંપાદન કરે છે. તેથી ભગવાનજ્ઞ આપણા અર્થ રૂપ છે એમ સમજવું. ભગવાનજ્ઞ મારુ બધુ કરશે એવું જાણીને જીવે તો કેવળ સર્વાત્મભાવથી ભજન કરવું.

પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. તે લૌકિક અને અલૌકિક બધુ કરવા સમર્થ છે. અહીં કદાચ એવી શંકા થાય કે પ્રભુ સમર્થ છે એ વાત સાચી. પરંતુ અલૌકિક અર્થની સિદ્ધિ થવા માટે જીવે યોગ્યતા કેળવવી જોઈએ. અલૌકિક અર્થનું સંપાદન તો વ્રજની કુમારિકાઓમાં જ સંભવે. કારણકે તેઓ જ તેને માટે યોગ્ય છે. અન્ય યોગ્ય નથી.

જો આવી શંકા થાય તો તેના નિરાસ માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવન તેને માટે યોગ્ય નથી એ વાત સાચી છે; પરંતુ જો તે સર્વાત્મભાવે પ્રભુ ભજન કરે તો સમર્થ ભગવાન તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેના અલૌકિક અર્થને સિદ્ધ કરાવી આપે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું છે કે -“અલૌકિક અર્થની સિદ્ધિ થવી એ દુર્લભ હોવા છતાં, તે આપણને જરૂર પ્રાપ્ત થશે એવી આશાથી ભગવદ્ભજન કરતા રહેવું.”

વ્રજ સુંદરીઓ, વાસના સહિત સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળમાં આવી તો ભગવાને તેમના મનોરથો પૂર્ણ કર્યા. ભગવાને કહ્યું છે કે, “જેઓએ મારે માટે લાકઠમોનો ત્યાગ કર્યો છે તેમને હું ધારણ કરી રાખું છું. તેમનું ભરણ હું કરું છું.”

જે રીતે અર્થ (સંપત્તિ) હોય તો જ અભિલાષ (મનોરથ) ની પૂર્તિ થાય છે. અને ન હોય તો મનોરથો પૂર્ણ થતા નથી તે રીતે પ્રભુસેવા રૂપી અર્થની પ્રાપ્તિ થતાં જીવના અલૌકિક મનોરથોની પણ પૂર્તિ થઈને જ રહેશે, એવું સમજીને ભક્તોએ નિશ્ચિત થઈને રહેવું. તેથી ભક્તો માટે તો

અર્થરૂપ ભગવાન્જ સેવવા યોગ્ય છે.

જેમ અર્થ (સંપત્તિ) વિના, લૌકિક રમણ તેમજ લૌકિક ભોગ સંભવતા નથી. તેમ અને આધિદૈવિક લક્ષ્મીજના પ્રવેશ વિના ભગવદ્સેવા અને ભોગ સંભવતા નથી. એ આધિદૈવિક લક્ષ્મીજરૂપી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, ભક્તિની સેવાથી સંતુષ્ટ થયેલ ભગવાન્ પોતે પોતાનામાંથી કરાવશે. ભગવદ્ અનુગ્રહથી ભગવદ્ રમણ અને ભોગ સંભવે છે. તેથી ભગવાન્ જ અર્થરૂપ છે, એવું શ્રીમદાચાર્યચરણે ફલ પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરેલું છે.

પ્રભુ શું કરવા સમર્થ નથી ? તે તો સર્વસમર્થ છે. તેમ છતાં, ભગવદ્ ભક્ત જ્યારે અન્ય કાર્યોમાં આસક્તિ રહિત બનીને, ફલાસક્તિ છોડીને કેવળ પ્રભુભજનમાં રત રહેતો હોય તો પછી તેના અર્થ પુરુષાર્થ એટલે કે યોગક્ષેમનું શું તેનો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે ? આ પ્રશ્નનો સચોટ જવાબ આચાર્યશ્રીની આજ્ઞામાં રહેલો છે. આપશ્રી કહે છે કે એવા જીવનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ છે. પોતાના સેવકનો, પોતાના દાસનો યોગક્ષેમ વહન કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે -

**અનન્ય ચિત્તથી જે કરે જેઓ મારી ઉપાસના  
તે નિત્યચુકત ભક્તોનો યોગક્ષેમ ચલાવુ હું. (ગીતાજી)**

ભગવદ્ ભક્તે તો પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને સમર્પિને તેનું દાસત્વ સ્વીકારી લીધું છે. પ્રભુની સેવાને પોતાનો એકમાત્ર ધર્મ સમજીને તે સર્વાત્મ ભાવે પ્રભુ સેવા જ કરે છે. તો પછી, પોતાના યોગક્ષેમની ચિંતા તેને હોય ખરી? આ રીતે દાસત્વની ભાવના રાખીને, પોતાનાં લૌકિક વૈદિક કાર્યોને ભગવદ્ સેવાની સાથે કરનાર ભક્તના જીવન નિર્વાહની ચિંતા તેનો સમર્થ સ્વામી જ કરશે.

**સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં, સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।**

સેવક પોતાનો ધર્મ બજાવે તો સ્વામી પોતાનો ધર્મ બજાવવામાં પાછીપાની નહીં કરે. આ રીતે પ્રભુજ પોતાના ભક્તના અર્થ પુરુષાર્થરૂપ બને છે. આ રીતે અર્થનું સ્વરૂપ કહીને, ત્રીજા શ્લોકમાં કામનું સ્વરૂપ

કહે છે.

यदि श्रीगोकुलाधिपति धृतः सर्वात्मना हृदि ।  
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिके वैदिके रपि ॥३॥

અર્થાત્ :- જો તેં શ્રી ગોકુલના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને તારા હૃદયમાં ધારણ કર્યા હોય તો પછી લૌકિક સુખ અને વૈદિક સ્વર્ગાદિક સુખમાં પણ શી અધિકતા રહેલી છે ? (જેથી તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ભગવદ્ ભક્તને થાય !) અર્થાત્ લૌકિક-વૈદિક સુખની પ્રાપ્તિ થવાથી તેનું કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે, તે તું કહે.

અહીં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ જાણે કે પોતાના મનને પ્રશ્ન ન કરતા હોય તેમ તેને કહે છે કે જાણે ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરી લીધા છે તેને હવે બીજું કશું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી. શ્રીગોકુલેશને હૃદયમાં ધારણ કરવાનું સદ્ભાગ્ય અને સામર્થ્ય તો કોઈ વિરલ અગ્નિ કુમારિકાઓ જેવાં ભગવદીઓ જ મેળવી શકે. પ્રભુ ગોકુલપતિ છે એટલે કે તેઓ ગો કહેતાં ગોપીજનો, ગોપો અને ગાયોના પતિ છે. ભગવાન ગોપીજનોના પતિ શા માટે બન્યાં ? ભગવાન તેમનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જોઈને જ તેમના પતિ બન્યા; અને તેમનો અંગીકાર કર્યો. તેથી આપણે પણ જો શ્રીગોકુલાધિપતિને પ્રેમપૂર્વક હૃદયમાં ધારણ કરીએ તો તેઓ આપણો અંગીકાર કરશે. અને આપણા પતિ બનશે. અને આપણી સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ કરશે.

શ્રીવ્રજરાજ મહારાજ કહે છે, “ગોપીજનોએ તો કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા હતા. ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી છે. આ હેતુથી, આચાર્યશ્રીએ ‘સન્યાસ નિર્ણય’ ગ્રંથમાં ગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ કહ્યાં છે. અને તેમના ભાવનો જ (કામભાવનો) ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી આપણે પણ શ્રીગોપીજનોના એ ભાવથી જ પ્રભુની સેવા કરવી. પરંતુ આ ભાવ ગૂઢ છે. તેથી શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો નથી. માત્ર સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનોના કામભાવનું સૂચન કરીને,

આપણને પણ કામભાવથી કૃષ્ણને ભજવાની આજ્ઞા કરી છે.

ગોપીજનોનો કામ એ ગૂઢ ભાવ છે એમ કહ્યું અને ગોપીજનોએ કામભાવથી જ પ્રભુને પતિ તરીકે મેળવ્યા છે એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પછી તેમનો કામભાવ ગૂઢ હોય તો પણ તે નઠારો ભાવ તો નથી જ. તે તો પ્રભુને પતિ તરીકે મેળવી આપનાર ઉત્તમભાવ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે લૌકિક કામની સર્વત્ર નિંદા કરવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં તો ગોપીજનોના કામભાવથી આટલી બધી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ગોપીજનોના કામને પ્રભુ પ્રામિના સાધન તરીકે શા માટે ગણવામાં આવ્યો છે ? જે પ્રભુપ્રામિનું સાધન હોય તે નઠારું ન હોઈ શકે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો કામભાવ બહુ ઉત્તમ ફલપ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર ભાવ છે.

આ વાત સમજવતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે લૌકિક કામભાવ અને ભગવદ્વિષયક કામભાવ એ બે વચ્ચે જમીન આસમાનનું અંતર છે. આપણું મન ભગવાનમાં સ્થિર થાય તેનું નામ જ ભગવદ્વિષયક કામની પૂર્તિ. શ્રીવ્રજકુમારિકાઓના કામની પૂર્તિ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મારામાં જેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામની માફક બાધક બનતો નથી. પ્રભુ વિષયક કામ બાધક ન હોય; તે સાધક જ હોય.

તેથી પ્રભુમાં મનને એવી રીતે સ્થિત કરો કે જેથી લૌકિકમાં આસક્તિ ન થાય. તમારે તો તમારા હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધિશને ધારણ કરવાના છે. તેમ કર્યા પછી, તમને બીજી કોઈ કામના બાકી નહીં રહે. શ્રીગોકુલાધીશ એટલેકે યશોદાત્સંગ લાલિત બાલકૃષ્ણને હૃદયમાં ધારણ કરનાર ભક્તને, બીજી કોઈ કામના બાકી રહે ખરી ? અંતઃકરણમાં ફલાત્મક પ્રભુની સ્થિતિ થાય ત્યાર પછી બીજા કોઈ ફળની કે બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની કામના તેમનામાં રહે ખરી ?

ભગવદ્ ભક્તનો (ગોપીજનોનો) કામ એ ગૂઢભાવ છે. પરંતુ તેનું ગૂઢપણું દૂર કરીને તેને સાદી ભાષામાં ઓળખાવવામાં આવે તો તે

ભાવને સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ એવું નામ આપી શકાય. જે કોઈ ભક્ત નિત્યપ્રતિ પ્રભુસેવા કરે, નિષ્કામ ભાવે પોતાનાં લૌકિક કાર્યો પણ કરે. તેના હૃદયમાં સ્વયં પ્રભુ આવીને બિરાજે. તેમ થતાં ભગવદ્ ભક્તના કામની પૂર્તિ થઈ જાય. વ્રજની ગોપીઓનો ભાવ (કામભાવ) આ રીતે પૂર્ણ થયો હતો. તેમનો કામ લૌકિક ન હતો; તેમની કામવાસનાની પૂર્તિ તેમને મળેલ સ્વરૂપાનંદમાં રહેલ છે. ગોપીઓએ શ્રીગોકુલાધિશને પોતાના હૃદયમાં પધરાવ્યા તેજ દાણે તેમની અલૌકિક કામવાસના સિદ્ધ થઈ.

ભગવદ્ ભક્તને સ્ત્રી-બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ તો હોય છે. પરંતુ તે બધાં તેની સેવાના કાર્યમાં મદદ કરતાં હોય તો જ અને તેટલે અંશે જ. પરંતુ તેનો પૂર્ણ અને નિર્વાજ પ્રેમતો કેવળ કૃષ્ણ પ્રત્યે જ હોય છે. તેનું હૃદય શ્રીગોકુલાધિશના પ્રેમથી ભરાયેલું હોય છે. પ્રભુપ્રેમથી છલોછલ ભરાયેલા તેના હૃદયમાં, લૌકિક (સ્ત્રી-પુત્રાદિકનો) પ્રેમ કેવી રીતે સમાઈ શકે ? જો તેની એક માત્ર ઈચ્છા રસેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાની હોય તો નિજ પત્ની સાથે રમણ કરવાની કામના તેનામાં કેવી રીતે સંભવી શકે ? નિજ પત્ની સાથેના તેના સંબંધોનું નિયંત્રણ અને નિર્દેશન પ્રભુ ઈચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે.

આ રીતે પુષ્ટિજીવનો કામ પુરુષાર્થ એટલે શ્રીગોકુલાધીશને હૃદયમાં ધારણ કરી રાખવા તે. ત્રીજા શ્લોકમાં અલૌકિક કામ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. હવે ચોથા શ્લોકમાં અલૌકિક મોક્ષ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

**તતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્ ગોકુલેશ્વર પાદયોઃ ।  
સ્મરણાં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમ્ ઇતિ મે મતિઃ ॥૪॥**

**અર્થાત્ :-** એટલા માટે, સર્વાત્મ ભાવથી, નિરંતર, ગોકુલના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલનું સ્મરણ ભજન (સેવન) તેના અનન્ય ભક્તોએ કદી ન છોડવું, એવી મારી (શ્રીવદ્ધભની) મતિ છે.

કામભાવથી કરેલ ભક્તિમાં જીવને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવામાં

આવે છે. સર્વેશ્વર અને સર્વાત્મા એવા ભગવાનને તમે તમારા નાનકડા હૃદયમાં ધારણ કરી લો છો એ છે તમારું પરમ સૌભાગ્ય. પરંતુ સૌભાગ્ય પામીને સૌભાગ્ય મદ ન થાય એવા વિરલા બહુ ઓછા હોય છે. “સ્વાગતં વો મહાભાગા” - એવા શબ્દો વડે જેમનું સ્વાગત સ્વયં ભગવાને કર્યું અને પછી જેમની સાથે લઘુરાસ પણ કર્યો એવા પરમ ભાગ્યશાળી ગોપીજનોને પણ પોતાના સૌભાગ્યનો મદ થયો. તેથી તેમનો સંયોગ વિયોગમાં પલટાઈ ગયો. તેથી આપણને એવો સૌભાગ્ય મદ ન થાય તે માટે શું કરવું ? તેનો ઉપાય આ શ્લોકમાં સૂચવ્યો છે. એ માટે જીવે શું કરવું ? તો કહ્યું છે કે - સ્મરણં ભજનં ન ત્યાજ્યમ્ એટલે કે પ્રભુનું સ્મરણ અને ભજન કદી ન છોડવું. ક્યાં સુધી ન છોડવું ? તો કહ્યું છે કે શશ્વદ્ એટલે કે હંમેશ માટે. જે તમે થોડાક સમય માટે પણ તે છોડશો તો તમારામાં આસુરાવેશ થશે. તેથી શ્રીસ્વામિનીજી સહિત બિરાજતા શ્રીગોકુલાધિશ પ્રભુનું સ્મરણ ભજન, નિરંતર (હંમેશ માટે) કરતા રહો. શશ્વદ્ (નિરંતર) પદનો ભાવ સમજો. તેનો ભાવ એ છે કે - ભગવાન આપણી દરકાર કરે કે ન કરે, પરંતુ આપણે તો તેનું ભજન કરતા રહેવું. આવી શ્રીઆચાર્યજીની આજ્ઞા છે.

આ રીતે પ્રભુનું નિરંતર ભજન અને સ્મરણ કરતાં જીવને જે પદ મળે તે ચતુર્વિધ મોક્ષ કરતાં ઉત્તમ પદ છે. આપણો તો ભક્તિમાર્ગ છે; ભક્તિ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. “ભક્તિ મોક્ષ કરતાં અધિક છે” એવું ભાગવતમાં યત્ર તત્ર સર્વત્ર કહેવામાં કે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાને પણ એ જ કહ્યું છે “મારા ભક્તોને સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાઙ્ગ્ય અને સાયુજ્ય (સાષ્ટિ) આ ચારે પ્રકારના મોક્ષ આપવા માંડ્યા પરંતુ તેમણે તે ન લીધા. અને તેમણે તો માત્ર મારું દાસત્વ જ માગ્યું - મમ દેહી દાસ્યમ્ ।

ગોપીજનો કહે છે “હે નાથ ! પ્રાણાધાર, આપના મુખારવિંદનું દર્શન કરવા માત્રથી જ અમારી બીજી બધી કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે. આપનું અલકાવૃત (ઘૂંઘરીયાળા વાળથી છવાયેલું) મુખ જોઈને સાઙ્ગ્યની; આપના કુંડલની શોભાવાળા મુખને જોઈને સામિપ્યની; અધર

સુધા રસનું પાન કરાવનાર આપના મુખારવિંદને જોઈને સાલુક્યની અને હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતા આપના મુખારવિંદને જોઈને સાયુજ્યની અમારી કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે. આપના દાસત્વની પ્રાપ્તિમા, આ ચારે પ્રકારના મોક્ષનું ફળ અને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આપના મુખારવિંદના દર્શન થતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ અમને વ્યર્થ લાગે છે.

આ બધા વિવેચનનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપાનંદના દાતા તો શ્રીગોકુલેશ છે. પરંતુ એ દાન મેળવવાનો અધિકાર સૌ કોઈનો નથી. સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનો મોક્ષ છે. તેનાં અધિકારી તો શ્રીગોપીજનો જેવાં કોઈક જ હોય છે. પરંતુ આ લઘુગ્રંથમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જે જીવો પોતાના ચારેય પુરુષાર્થોનો શ્રીકૃષ્ણચરણરતિમાં જ જૂએ છે અને તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં રતિ રાખીને પોતાનું જીવન જીવે છે; એટલે કે હંમેશા કોઈપણ સ્થળે, કોઈપણ સમયે, કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેઓ શ્રીગોકુલાધિશનું સ્મરણ ભજન છોડતા નથી તેવા ભક્તોને માટે, આ ચારે ભક્તિમાર્ગીય પુરુષાર્થો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી દૃઢતાપૂર્વક કહે છે, “ઈતિ મે મતિ” - અને મારી એટલે કે શ્રીવલ્લભચ સેવક કૃષ્ણદાસી શાંતિની મતિ એ છે કે શ્રીમહાપ્રભુજી જે માને છે તે જ એક માત્ર સત્ય છે.

આથી પુષ્ટિભક્તને નિત્ય નિયમ તરીકે, આ લઘુગ્રંથનો પાઠ કરીને, તેમાં રહેલો ભાવ વિચારવો. અને સદા સર્વદા, નિરંતર, સર્વાત્મભાવે શ્રીગોકુલાધીશને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરવાનો એકમાત્ર પુરુષાર્થ કરવો. તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતાં, તે જીવના ચારે અલૌકિક પુરુષાર્થો - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે. તે માટે તેણે ગોકુલાધીશનું સ્મરણ અને ભજન કર્યા કરવું. યાદ રાખો, મારા ગુરુદેવની આ મતિ છે અને યાદ રાખો મારા ગુરુદેવની પેલી આજ્ઞા પણ -

તસ્માત્ સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણાઃ શરણં મમ્ ।  
વદદ્મિરેવ સતતં સ્થેયમ્ ઈત્યેવ મે મતિઃ ॥

॥ ઈતિ ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથ સમાપ્ત ॥

## भक्तिवर्धिनी

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निश्च्यते ।  
 भीष्मभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥१॥  
 भीष्मदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।  
 अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूज्या श्रवणादिभिः ॥२॥  
 व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणाद्यौन्यसेत्सदा ।  
 ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥३॥  
 भीष्मं तद्गुच्यते शास्त्रे दृढं यत्रापि नश्यति ।  
 स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहलुचिः ॥४॥  
 गृहस्थानां आधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।  
 यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥५॥  
 तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।  
 त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थिकमानसः ॥६॥  
 लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।  
 त्यागे आधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथात्रतः ॥७॥  
 अतःस्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।  
 अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥८॥  
 सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।  
 यावन्मृतं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्भम ॥९॥  
 आधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।  
 हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥१०॥  
 इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निश्चितम् ।  
 य अेतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥११॥

॥ इति श्रीभद्रल्लभाचार्यप्रकटिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता ॥



## ભક્તિવર્ધિની

ગો.વા. પૂજ્ય શાસ્ત્રી છગનલાલ અમરજી કહે છે કે “આ જગતમાં દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ દ્વારા પોતાની સ્થિતિ સર્વ કાલમાં રહે એવી ઇચ્છા પ્રાણી માત્રને હોય છે. પરંતુ, એવી સ્થિતિ, ક્યા ઉપાયથી અને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનો નિર્ણય, જીવ પોતાના અજ્ઞાનને કારણે કરી શકતો નથી. જો કે તે સુખની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન તો કરેછે, પરંતુ યથાર્થ સુખ પ્રાપ્ત ન થતાં, સુખને બદલે તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિષય ઉપર વિચાર કરતાં, વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં ‘પ્રેય’ અને ‘શ્રેય’ એવા બે પદાર્થોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં, પ્રેય એ છે જે પ્રારંભમાં સુખરૂપ અને પ્રિય લાગે પરંતુ તેનું પરિણામ દુઃખમય આવે. અને શ્રેય એ છે કે જેને પ્રાપ્ત કરતાં પ્રારંભમાં બહુ શ્રમ કરવો પડે (દુઃખ ભોગવવું પડે) પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી જીવને એવું સુખ મળે જે કદી દુઃખમાં ન પરિણમે. શ્રેય દ્વારા મળતું સુખ, સર્વકાળમાં નિત્ય સુખ જ રહે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં, એટલા માટે તો શ્રેયની નહીં કે પ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનું કહ્યું છે. આપશ્રી ગીતાજીમાં કહે છે કે મનુષ્યોનું શ્રેય શામાં છે તેનો વિચાર કરીને મેં તેમને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના ત્રણ માર્ગો બતાવ્યા છે.

ભગવાને ત્રણ માર્ગો શા માટે બતાવ્યા ? એક જ માર્ગ બતાવ્યો હોત તો તે માર્ગ ઉપર ચાલીને શું લોકો પોતાનું શ્રેય ન શાધી શકત ? જરૂર સાધી શકત. પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ, વૃત્તિ, રૂચિ આદિ અનુસાર તેમને આ ત્રણ માર્ગો બનાવવા પડ્યા છે. એ ત્રણે માર્ગો ઉપર ચાલવાનો અધિકાર સૌ કોઈનો એક સરખો નથી. જે પુરુષ દૃઢ વૈરાગ્યવાળો હોય તે પુરુષ જ્ઞાનનો અધિકારી છે. જે પુરુષના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય નથી અને જેનું ચિત્ત વિવિધ કામનાઓથી ભરેલું છે તે પુરુષ કર્મનો અધિકારી છે. અને જે પુરુષને દૃઢ વૈરાગ્ય પણ નથી તેમજ કામનાઓમાં આસક્તિ પણ નથી.

તેવા પુરુષને દૃઢ વૈરાગ્ય પણ નથી તેમજ કામનાઓમાં આસક્તિ પણ નથી. તેવા પુરુષો ભક્તિના અધિકારી છે. તે સઘળા પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ કે ભક્તિના માર્ગે ચાલીને પોતાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ આ કલિકાલમાં, જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારી જીવો બહુજ થોડા, આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલા જ છે. કર્મ માર્ગ ઉપર ચાલવા માટે પણ શાસ્ત્રવિહિન કર્મો કરનાર ઘણા થોડા માણસો હોય છે. પરંતુ ભક્તિના માર્ગે ચાલવા માટે ન તો વૈરાગ્યની જરૂર પડે છે ન શાસ્ત્રોક્ત નિત્ય કે કામ્ય કર્મો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. ભક્તિના માર્ગ ઉપર હર કોઈ જીવ ચાલી શકે છે. પછી તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, વૃદ્ધ હોય કે બાળક, શ્રીમંત હોય કે ગરીબ, સુખી હોય કે દુઃખી, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની, રાગી હોય કે વિરાગી.

એનું કારણ એ છે કે ભક્તિ નવધા (નવ રીતે કરાતી) ભક્તિ હોય છે. તેમાંથી શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદ સેવન, અર્ચન આદિ ભક્તિ કરવા માટે, જીવમાં કોઈ ખાસ ગુણ કે વિશેષતા હોવાની જરૂર નથી. દાસ્ય, સખ્ય કે આત્મનિવેદન પ્રકારની ભક્તિ માટે જીવના અધિકાર કે લાયકાતનો વિચાર કરવો પડે. તેમ છતાં એમ કહી શકાય કે ભક્તિના માર્ગ ઉપર ચાલવાનો અધિકાર લગભગ બધા જીવોનો છે.

તેથી, જીવે પોતાના કલ્યાણ (શ્રેય) માટે ભક્તિ કરવી. પરંતુ ભક્તિ એટલે શું ? ભગ એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય - એ ષડગુણોનો સમુહ - જેનામાં એ ભગ હોય તે ભગવાન્ કહેવાય. (જેમ ધન હોય તે ધનવાન કહેવાય) એવા એ ભગવાન્ સાથે યોગ સાધવો એટલે કે સંબંધ બાંધવો તેનું નામ ભક્તિ. ભક્તિ કરે તે ભક્ત કહેવાય. જીવે પોતાનો સંબંધ ભગવાન્ સાથે જોડીને અને સંસાર સાથેનો સંબંધ તોડીને, ભગવાન્ની ભક્તિ કરવાની છે.

એ ભક્તિનું બીજા, ભક્તના હૃદયમાં તેના ગુરુદેવ રોપે છે. પરંતુ જીવને ગુરુદેવ મળી રહે તે પ્રભુ કૃપાથી જ શક્ય બને છે. જીવના હૃદયમાં બીજા રૂપે ભક્તોનો પ્રવેશ થાય, એ બીજા ભાવ દૃઢ થાય અને પછી તેની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય, અર્થાત્ જીવના બીજાભાવની વૃદ્ધિ કરવાના ઉપાયો, આચાર્યશ્રીએ ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથની રચના એક વિશિષ્ટ હેતુથી કરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં પુરુષોત્તમદાસ જોશી નામે એક સાંચોરા બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. એક દિવસ તેઓ પોતાના ગામને પાદરે આવેલ એક તળાવ કિનારે બેસીને સંધ્યાવંદન કરતા હતા. તે સમયે શ્રીમદાચાર્યચરણ ત્યાં પધાર્યા. આપશ્રી પણ ત્રિકાળ સંધ્યા કરતા હતા. તેથી તેઓ પણ ત્યાં સંધ્યાવંદન કરવા બેઠા.

તેમનું તેજસ્વી પ્રભાવશાળી સ્વરૂપ જોઈને, જોશીએ તેમને પૂછ્યું, “મહારાજ કર્મ માર્ગ સારો કે જ્ઞાન માર્ગ ?” શ્રીવલ્લભે કહ્યું, “માર્ગોમાં સારું શું અને નરશું શું ? માર્ગો તો બધાજ સરખા જ હોય. પરંતુ ગીતામાં બતાવેલ ત્રણ માર્ગોમાં સૌથી વધુ સરળ અને સૌથી સીધો માર્ગ છે ભક્તિમાર્ગ. તેથી તે માર્ગ, સામાન્ય જીવને અનુસરવા યોગ્ય માર્ગ છે.

આ સાંભળી પુરુષોત્તમદાસે આપશ્રીને વિનંતી કરી, “મહારાજ, કૃપા કરીને આપ મને ભક્તિમાર્ગનું સ્વરૂપ સમજાવો” ત્યારે આપશ્રીએ ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથની રચના કરીને, તે ગ્રંથ જોશીને સમજાવ્યો. એ ગ્રંથમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. તેમાં ભક્તિનાં ત્રણ સોપાનો પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભક્તના હૃદયમાં ભક્તિનું બીજ કેવી રીતે વધાય, તે બીજમાંથી છોડ અને તેમાંથી વિશાળ વૃક્ષ કેવી રીતે ઊગી નીકળે તે સમજાવ્યું છે. ટૂંકમાં, ભક્ત હૃદયમાં ભક્તિ ભાવ પ્રકટે અને તેની વૃદ્ધિ થાય તેના ઉપાયોનું નિરૂપણ ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ગ્રંથના પહેલા શ્લોકમાં આપશ્રી ભક્તિ બીજની વૃદ્ધિના ઉપાયો બતાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અને તે ઉપાયો, ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન છે એવી આજ્ઞા કરે છે.

**યથા ભક્તિ પ્રવૃદ્ધસ્યાત્તથોપાયો નિરૂપ્યતે ।  
બીજભાવે દઢે તુ સ્યાત્ત્યાગાત્ શ્રવણકીર્તનાત્ ॥**

**અર્થાત્ :-** જે રીતે ભક્તિ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તે રીતના ઉપાયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ભક્તિભાવ દ્રઢ થતાં, ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન દ્વારા ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ દ્વારા પ્રસ્થાપિત પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગમાં બ્રહ્મસંબંધ દ્વારા આત્મનિવેદન (સર્વસ્વનું સમર્પણ) કરાવવામાં આવે છે. બ્રહ્મસંબંધ એટલે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સાથે સંબંધ જોડવો તે. જીવ હજારો વર્ષથી પ્રભુથી વિખુટો પડ્યો છે. આ જગતમાં આવીને, અવિદ્યાના પ્રભાવથી તે પંચવિધ દોષોથી ગ્રસ્ત બની ગયો છે. એવા એ સદોષ જીવને સંપૂર્ણપણે નિદોષ એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી. એટલે કે તે પોતે બ્રહ્મનો અંશ હોવાની તેને ખબર નથી. તેથી આપણા ગુરુદેવે આપણને આપણા અસલ સ્વરૂપની સમજ આપી. અને પછી પોતે શ્રીગોકુલચંદ્રમાજી પાસેથી મેળવેલ ગદ્યમંત્રનું દાન જીવને આપીને તેની પાસે આત્મનિવેદન કરાવ્યું; તેથી તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ઓળખી શક્યો. તેને ખબર પડી કે બ્રહ્મ અંશી છે અને પોતે તેનો અંશ છે; બ્રહ્મ સ્વામી છે અને પોતે તેનો દાસ છે. તેનો એ દાસભાવ એજ ભક્તિનો બીજભાવ.

આ રીતે પોતાના સ્વામીને ઓળખતાં, જીવના હૃદયમાં, પોતાના સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિનું બીજ રોપાયું. જીવ જ્યારે આત્મનિવેદન કરે છે ત્યારે તેના હૃદયમાં ભક્તિનું બીજ રોપાય છે. તેથી તેના સંદર્ભમાં જીવ વિચારે છે -

**તબતેં શ્યામ શરણા હોં પાયો  
જબતેં ભેંટ ભઈ શ્રીવદ્મલ, નિપતિ નામ સુનાયો.**

આ રીતે જીવના હૃદયમાં ભક્તિ બીજ રોપાયું. પરંતુ કોઈપણ પ્રકારના બીજની વૃદ્ધિ માટે ત્રણ વસ્તુ હોવી આવશ્યક છે - (૧) ઉપજાઉ ભૂમિ, (૨) અનુકૂળ વાતાવરણ (આબોહવા) અને (૩) વરસાદ. આ ત્રણે વસ્તુ મળી રહે તો બીજમાંથી અંકૂર ફૂટે અને તે અંકૂરનો છોડ બને. પછી તે છોડ એક મોટા વૃક્ષરૂપે પરિવર્તિત થઈ જાય. પછી તે વૃક્ષ દટતાથી પૃથ્વીને વળગી રહે. ત્યારપછી એ વૃક્ષને ટકી રહેવા માટે બીજા કશાની જરૂર ન રહે. પોતાનાં મૂળ જમીનમાં ઊંડા ઉતારીને તે અડીખમ બનીને ઊભુ રહે.

એવું જ ભક્તિના બીજનું સમજવું. પુષ્ટિજીવનું શ્રદ્ધાથી ભરેલું હૃદય એ ઉપજાઉ ભૂમિ સમાન છે. બ્રહ્મસંબંધ દ્વારા તેમાં ભક્તિનું બીજ

વવાય છે. જો ભક્તનું હૃદય શ્રદ્ધાળુ ન હોય તો તેમાં વાવેલું બીજ અંકુરિત થતું નથી. એ સંદર્ભમાં આ કૃષ્ણદાસી શાંતિ મુક્ત કંઠે ગાય છે-

થશે દર્શન મને તારાં, સ્વરૂપાનંદ પામીશ હું  
તને પામીશ હું નક્કી;  
શ્રદ્ધા સભર હૃદય લઈને આવ્યો છું.

શ્રદ્ધા સભર હૃદયમાં ભક્તિનું બીજ રોપાયું પછી ભક્તોના સંગમાં રહીને (સત્સંગ કરીને) જો જીવ દરરોજ આત્મનિવેદનનું સ્મરણ કરતો રહે તો, તેના હૃદયમાં રોપાયેલ દઢ ભક્તિ બીજને અંકુરિત થવા માટે જરૂરી વાતાવરણ મળી રહે છે. સત્સંગ એ ભક્તિ બીજની વૃદ્ધિ માટેનું આવશ્યક વાતાવરણ છે. તે મળી રહેતાં, તેના ભક્તિ બીજમાંથી ફણગા ફૂટે છે. પરંતુ એટલાથી બસ નથી. તેમાંથી છોડ ઊગવો જોઈએ. વૃક્ષ થવું જોઈએ; તેને ફૂલ લાગવા જોઈએ અને તે ફલિત થવું જોઈએ. એટલા માટે તેને અનુકૂળ વરસાદની આવશ્યકતા રહે છે. પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણાનું અનુગ્રહ વર્ષા સમાન છે. ભૂમિ અને આબોહવા ઉત્તમ અને અનુકૂળ હોય, પરંતુ જો વર્ષાનો અભાવ હોય તો, વાવેલ બીજ સુકાઈ જાય. અને કાળે કરીને તે નાશ પામે. તેથી ભક્તિ બીજના પોષણ અને ઉછેર (ફલિત થવા સુધીની વૃદ્ધિ) માટે ભગવદ્ અનુગ્રહ રૂપી વર્ષા (અમી છાંટણા) ની જરૂર રહે છે.

ભગવદ્ અનુગ્રહરૂપી વરસાદ મેળવવામાં, ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન એ ત્રણ બાબતો સહાયભૂત બની શકે છે. આ રીતે ભક્તિ બીજની વૃદ્ધિ થાય છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ભક્તિની બહુ સુંદર વ્યાખ્યા આપી છે. “માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદઢઃ સર્વતોધિક સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તઃ” એટલે કે પ્રભુનું માહાત્મ્ય સમજીને, તેના પ્રત્યે સુદઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ કરવો તેને ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. પ્રભુની ભક્તિ સ્નેહપૂર્વક કરવાની છે. પરંતુ એ સ્નેહ કેવો ? સુદઢ અને સર્વતોધિક પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુનું શરણ સ્વીકારીને, પોતાના સર્વસ્વનું પ્રભુને સમર્પણ કરીને, તેની સ્નેહ સહિત સેવા કરવાની હોય છે. પુષ્ટિભક્તિમાં ત્રણ ‘સ’ની જરૂર છે. શરણ, સમર્પણ અને સેવા. અને એ ત્રણ ‘સ’ સ્નેહ સંયુક્ત હોવા

જરૂરી છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ 'સેવા'ની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે. 'ચેતસ્તત્ પ્રવણં સેવા' એટલે કે પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપમાં ચિત્તને પરોવી દેવું તેનું નામ સેવા. ચિત્તને પરોવી દેવાનો અર્થ છે એકાગ્રતા. સેવા હંમેશા એકાગ્રતાથી જ થાય. પ્રભુસેવા કરતી વખતે જો કોઈ ભગવદીયના ચિત્તમાં અન્ય સાંસારિક વ્યવહારીક - વિચારો આવે તો તેણે સાચી સેવા કરી એવું ન કહેવાય. તે તો સેવાનો આભાસ જ કહેવાય. હાથમાં માળા ફરતી હોય. જીભ શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ અથવા કૃષ્ણ તવાસ્મિ જેવા અષ્ટાક્ષર કે પંચાક્ષર મહામંત્રનું રટણ કરતી હોય તો તે સમયે ચિત્ત બીજી કોઈ લૌકિક વસ્તુમાં પરોવાયેલું હોય તો તેણે સેવા કરી એવું ન કહેવાય. યાદ રાખો કે સેવા એ ભક્તિનો પર્યાયવાચી (સમાનાર્થી) શબ્દ છે.

એકાગ્રતાથી સેવા કરવી એટલે શું તે સમજાવતું એક દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. એક વખત એક વૈષ્ણવ પોતાના ઘરમાં બેસીને, પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપની સેવા કરતા હતા. સેવા કરતા તેમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આજે તો મોચીને ઘેર જઈને મારે જોડા લઈ આવવાનાં છે. સેવા પૂરી કરીને હું સીધો મોચીને ઘેર જઈશ.

તેઓ એ પ્રમાણે વિચારી રહ્યા હતા. તે સમયે, કોઈ માણસે તેમના ઘરના બારણે આવીને પૂછ્યું, “ફલાણા ભાઈ ઘરમાં છે ?” તે વૈષ્ણવની પુત્રવધુ તદીય વૈષ્ણવ હતી. તેણે જવાબ આપ્યો, “મારા સસરાજી અત્યારે ઘરમાં નથી. તેઓ મોચીને ઘેર જોડા લેવા ગયા છે.”

સેવા કરતા વૈષ્ણવ મર્મજ્ઞ અને ગુણગ્રાહી હતા. પુત્રવધુના કથનનો મર્મ સમજી ગયા. તેઓ સમજી ગયા કે પોતાની સેવા સાચી સેવા નથી. મનુષ્ય પોતાના શરીરથી જે સ્થળે હોય તે સ્થળે તે નથી; પરંતુ તેનું ચિત્ત જે સ્થળે ભટકતું હોય ત્યાં તે છે.

તેઓ ઊઠયા. પુત્રવધુનો આભાર માન્યો. પ્રભુની ક્ષમા યાચી. પુનઃ સેવા શરૂ કરી. ચિત્તને પ્રભુમાં પરોવીને (એકાગ્રતાથી) સેવા ભાવનો નિર્વાહ કર્યો. ભક્તના ચિત્તની એવી એકાગ્રતા કેવી રીતે સિદ્ધ થાય તે સમજાવતાં આપશ્રીએ બીજા શ્લોકમાં આજ્ઞા કરી છે :-

**બીજ દાઢ્ય પ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ ।  
અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણાં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ॥**

આ શ્લોકના પ્રત્યેક શબ્દને સારી રીતે સમજવાનો છે. તેમાં કહ્યું છે કે બીજની દઢતા (એકાગ્રતાથી કરેલ ભક્તિ) નો પ્રકાર એવો છે કે - (૧) ઘરમાં રહીને એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરીને અને (૨) સ્વધર્મ એટલે કે પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરીને (૩) અવ્યાવૃત્ત બનીને એટલે કે વ્યાવૃત્તિ (ધંધો, રોજગાર કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ) છોડીને, (૪) પૂજા અને શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન આદિ વડે (૫) કૃષ્ણને ભજવા.

ગૃહે સ્થિત્વા, ઘરમાં રહીને, મનની એકાગ્રતાથી પ્રભુ સેવા સારી રીતે થઈ શકે. તે માટે જીવે પોતાના વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મો પાળીને અને અવ્યાવૃત્ત થઈને એટલે કે સેવા સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિ છોડીને, પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. વ્યાવૃત્તિ છોડવી એટલે કે તેણે લૌકિક ભાવવાળા અન્ય જીવોનો સંગ છોડી દેવો. એ રીતે સેવા કરવામાં આવે તો સાચી સેવા થાય.

જીવે ઘેર બેઠાં સેવા કરવાની છે. સેવાથી પહોંચીને અનોસરના સમયે, ભજન કીર્તન શ્રવણ આદિ કરતા રહેવાનું છે. એ રીતે મનને સદા સતત પ્રભુમાં પરોવાયેલું રાખવાનું છે. એ રીતની સેવા કરતાં તેનો બીજભાવ દઢ થશે.

આચાર્યશ્રીએ અવ્યાવૃત્ત થઈને સેવા કરવાનું કહ્યું છે. તેમ છતાં વ્યવાવૃત્તિ (ધંધો, રોજગાર) કરવી જ પડે તો શું કરવું ? એ બાબતમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે :

**વ્યાવૃત્તોપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ ચતેત્સદા ।  
તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિ વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥  
બીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દઢં યત્રાપિ નશ્યતિ ।**

**અર્થાત્ :-** વ્યાવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં તે ભક્ત જે પોતાના ચિત્તને શ્રીહરિમાં રાખીને શ્રવણ, સ્મરણ અને કીર્તન કરવાનો પ્રયાસ જારી રાખે તો તેને શ્રીહરિમાં, ઉત્તરોત્તર પ્રેમ (સ્નેહ), આસક્તિ અને વ્યસન થાય. તેને જ ભાગવત આદિ શાસ્ત્રોમાં દઢ ભક્તિ બીજ કહેવામાં આવ્યું છે. એવું એ બીજ કોઈપણ રીતે, લૌકિક દુઃસંગથી કે અન્ય રીતે,

નાશ પામતું નથી.

અહીં શ્રવણાદૌ પદ છે. તેના સંબંધમાં પુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે મૂળમાં શ્રવણાદિ કહેલું છે. તે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં જે રીતે કહેલું છે તે રીતે કરવાનું છે. એટલે કે જે નામ લીલા (ત્રિવિધ નામાવલી) ની સમાપ્તિમાં કલ્યા પ્રમાણે કરવાનું છે. કારણ કે તેમાં એજ પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તે આ પ્રમાણે :-

બાલલીલાનામ પાઠાત્ શ્રીકૃષ્ણો પ્રેમ જાયતે ।  
આસક્તિઃ પ્રૌઢલીલાયા નામ પાઠાત્ ભવિષ્યતિ ॥  
વ્યસનં કૃષ્ણાયરણો રાજલીલાભિધાનતઃ ।  
તસ્માન્નામ ત્રયં જાપ્યં ભક્તિ પ્રાપ્તિષ્ણુભિઃ સદા ॥

અર્થાત્ : પ્રભુની બાળલીલાના નામો (૧૦૮)નો પાઠ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રૌઢ લીલાનાં નામો (૧૨૮) નો પાઠ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થાય છે અને રાજલીલા સંબંધી નામો (૧૧૮) નો પાઠ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણચરણનું વ્યસન લાગી જશે. તેથી ભક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર જીવે હંમેશા નામત્રય એટલે કે ત્રિવિધ નામાવલીનો જપ અવશ્ય કરવો.

ત્રિવિધ લીલા નામાવલીમાં કૃષ્ણના ૧૦૮, ૧૨૮ અને ૧૧૮ મળીને કુલ ૩૫૪ નામો છે. એ પ્રત્યેક નામ એક મહામંત્ર છે. એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

સાંભળો :-

એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્ર ગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ ।  
મંત્રોપ્યેક સ્તસ્ય નામાનિયાનિ કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ॥

દેવકી પુત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કૃષ્ણનાં જેટલા નામો છે (ત્રિવિધ લીલા નામાવલીના ૩૫૪ અને શ્રીપુરુષોત્તમ સહસ્રનામ સ્તોત્રના ૧૦૭૫ નામો સહિત) તે બધાં નામો મંત્રાત્મક છે. તેથી તે અવશ્ય જપ કરવા લાયક છે, એવી આપશ્રીની આજ્ઞા છે.

આ બધી હકીકત આપણે બીજી રીતે સમજીશું. ભક્તિ બીજ



પોષણ પામે એટલે તેમાંથી અંકૂર ફુટે અને તેનો છોડ બને એ છોડનું વૃક્ષ બને. તે વૃક્ષ ઉપર મોર લાગે (એટલે કે તે મ્હોરે) તેથી તેના પર ફુલ લાગે, એ ફૂલમાંથી ફળ ઉત્પન્ન થાય.

એ જ રીતે, આત્મનિવેદન દ્વારા પ્રેમ ભક્તિનું બીજ વવાય. ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન દ્વારા તે બીજ પોષણ પામે. તેથી પ્રભુ પ્રેમ વધુ દઢ થાય. પછી તેમાંથી પ્રભુ પ્રત્યેની આસક્તિ ઉદ્ભવે. એટલે કે ભક્તિબીજ અંકુરિત થઈને તેમાંથી ઊગેલ વૃક્ષ મ્હોરે. આસક્તિ વધતાં પ્રભુપ્રેમની પરાકાષ્ટા આવે એટલેકે પ્રભુ પ્રત્યે વ્યસન લાગી જાય. પ્રભુ પ્રત્યેનું વ્યસન એ જ પુષ્ટિ ભક્તિનું ચરમ લક્ષ્ય છે. એનું નામ જ બીજમાંથી પ્રકટેલ ફળ. આ રીતે વ્યસન દશાએ પહોંચતા ભીક્તબીજ ફળરૂપે પરિણમે છે. અને પછી તે કદી નાશ પામતું નથી. કારણ કે -

કારણ કે ફળમાં બીજ રહેલું છે. બીજમાંથી ફળ થાય અને ફળમાંથી બીજ. એટલા માટે તો વ્યસન દશાએ પહોંચેલ ભક્તોને, તાદશી વૈષ્ણવો કહેવામાં આવે છે. એવા ભક્ત હતા રાજા આશકરણ. એવો એકાદ ભક્ત પણ જો આપણને મળી જાય તો આપણો બેડો પાર થઈ જાય. એવા તાદશી વૈષ્ણવના સંગે આત્મનિવેદનનું સ્મરણ કરવાથી આપણા હૃદયમાં રહેલું ભક્તિબીજ અંકુરિત થાય. આ રીતે તાદશી વૈષ્ણવરૂપી એક ફળમાંથી અનેક ભક્તહૃદયમાં પ્રેમભક્તિભાવના બીજ પ્રસૂટિત થાય છે.

**તૂજ સંગે જો વૈષ્ણવ થાયે તો તુ વૈષ્ણવ સાચો  
તારા સંગનો રંગ ન લાગે ત્યાં લગી તુ કાચો.**

આ પંક્તિઓનો એવો જ અર્થ છે. બીજમાંથી ફળ પ્રકટયું તેથી હે તાદશી વૈષ્ણવ ! તું સાચો વૈષ્ણવ ! તું સાચો વૈષ્ણવ બન્યો. હવે એ ફળમાંથી એટલે કે તારામાંથી અનેક બીજ પ્રકટવાં જોઈએ. તારા સંગથી બીજા અનેક જીવોના હૃદયોમાં ભક્તિભાવ પ્રકટે અને તે વૈષ્ણવ બને તો તું સાચો વૈષ્ણવ. અન્યથા તુ હજુ પણ બીજરૂપે રહેલ છે એમ સમજવું. જો તો ખરો પેલા સુરદાસજીના સંગે જતિપુરાનો પેલો બુઢો દંભી વૈષ્ણવ સાચો વૈષ્ણવ બની ગયો. એ બતાવે છે કે સુરદાસની ભક્તિ ફલરૂપા હતી.

ફળરૂપ બનેલ વૈષ્ણવનું હૃદય કૃષ્ણરસ વિક્ષિપ્ત હોય છે. તે કૃષ્ણરસથી ભીંજાયેલું હોય છે. તેથી આ આદ્રાદીકરણના નિયમ પ્રમાણે ભીનું વસ્ત્ર જેમ કોરા વસ્ત્રને પોતાની સાથેના સંપર્કોમાં આવતા ભીનું કરે તેમ કૃષ્ણપ્રેમ રસથી ભીંજાયેલ ફળરૂપ તાદૃશી વૈષ્ણવ, કૃષ્ણપ્રેમ રસમાં ભીંજાયા વગરના એટલે કે તદન કોરો રહી ગયેલ વૈષ્ણવોને અવશ્ય ભીંજવી દે. તે તમને ભીંજવી દે તેમાંજ તેના કૃષ્ણરસ વિક્ષિપ્તપણાની સાર્થકતા છે.

બીજા, ફૂલ અને ફળ એટલે જ પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન. પ્રભુ વિના બીજા કશામાં પ્રીતિ ન રાખવી તેનું નામ પ્રેમ. પ્રભુ વિના બીજા બધામાં - બધાં લૌકિક કાર્યો, પદાર્થો, ઘર, સ્ત્રી, બાળકો આદિ બધામાં - અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય અને માત્ર પ્રભુમાં જ રૂચિ રહે તેનું નામ આસક્તિ. અને પ્રભુ વિના જીવને ન જ ચાલે એવી વ્યગ્રતા અને અસ્વસ્થતા જ્યારે ચિત્ત અનુભવે ત્યારે તેનું નામ વ્યસન કહેવાય.

જીવને પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે રૂચિ ભલે ન હોય પરંતુ જો તે બીજા કોઈના સાન્નિધ્યથી, બીજા કોઈ કાર્યથી, બીજા કોઈ ભાવથી અથવા બીજા કોઈના સંગથી થોડાક સમય માટે પણ તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખી શકશે એવું જીવને લાગે ત્યારે અને ત્યાં સુધી, તે આસક્તિની દશામાં છે વ્યસન દશામાં નહીં.

પરંતુ જ્યારે પ્રભુ વિના બીજા કશાથી કોઈપણ કાર્યથી, ભાવથી કે અન્યના સંગથી તેનું જીવન ન જ ચાલે, અને પ્રભુ વિના તેના પ્રાણ તરફડવા લાગે અને ભક્તરાજ ગજ્જન ધાવનની માફક, “પ્રભુ, પ્રભુ, મારાં પ્રભુ, આપ ક્યાં છો ?” એવી રદ્ધ તેના ચિત્તને લાગી જાય ત્યારે તેને પ્રભુનું વ્યસન વળગી ગયું એમ કહેવાય.

કુંભનદાસજીને પરદેશ જવાની આજ્ઞા થઈ. હવે મારાથી પ્રભુ (શ્રીનાથજી) નો વિરહ કેવી રીતે સહેવાશે ? એ વિચારથી વ્યગ્રચિત બનેલ કુંભનદાસ ભાન ભૂલીને ગાય છે :-

**કિંતે દિન બીત ગયે બીનુ દેખે**

અરે ઓ કુંભનદાસ ! હજુ એક કલાક પહેલાં તો તમે

રાજભોગમાં એનાં (શ્રીનાથજીના) દર્શન કર્યાં છે. અને આ શું બોલો છો? તેને જોયા વગર કેટલા બધા દિવસ વિતી ગયા એવું બોલવાનું હોય? ભલા માણસ, હોશમાં આવો. પરંતુ શું થાય ? વ્યસનીને પોતાના વ્યસનની વસ્તુ ન મળે તો તે હોશમાં ન આવે.

શ્રીમત્ પ્રભુચરણે તેમના ચિત્તની અસ્વસ્થતા અને તેમના મનની વ્યગ્રતા જોઈ. અને તેમને પરદેશ જવાની આજ્ઞામાંથી મુક્ત કર્યાં. કુંભનદાસને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું. તેમનું અસ્વાસ્થ્ય અને વિકલતા ક્ષણભરમાં વિલીન થઈ ગયાં. તેમનામાં ડહાપણ આવી ગયું. દોડીને તેઓ ગિરિરાજ ઉપર પહોંચી ગયા - શ્રીનાથજીનાં ચરણો પાસે બેસી ગયાં. તેમને તેમના વ્યસનની વસ્તુ (શ્રીનાથજીબાવા) મળી ગઈ. આનું નામ વ્યસન.

વ્યસનનું સ્વરૂપ સમજાવતાં, શ્રીગોકુલનાથજી કહે છે કે વ્યસન એટલે તે પ્રભુ વિના એક ઘડી પણ રહી શકાય નહીં તે. શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે :-

**ગોપીનાં પરમાનંદ આસીદ ગોવિંદ દર્શને ।  
ક્ષણં યુગશતમિવ યાસાં ચેન વિના ભવેત્ ॥**

શ્રીગોપીજનોને પ્રભુ વિના એકક્ષણ માત્ર જેટલો સમય પણ સો યુગ જેટલો લાંબો લાગતો હતો. તેવાં તે ગોપીજનોને પોતાના વ્યસનની પદાર્થ રૂપ શ્રીગોવિંદનાં દર્શન થતાં અપરિમિત આનંદ થતો હતો. તેનું નામ વ્યસન.

પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન - એ ત્રણ ભક્તિબીજની ઉત્તરોત્તર દઢ થયેલી અવસ્થાઓ છે. તેમાં આસક્તિએ ભક્તિ ભાવની મધ્યમા દશા છે. એ દશાએ પહોંચેલ જીવ કદી પણ માર્ગ ભ્રષ્ટ ન થાય એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે.

પરંતુ આસક્ત દશાએ પહોંચેલ જીવે ગૃહત્યાગ કરીને એકાંતવાસ ન કરવો એવી પણ આપશ્રીની આજ્ઞા છે. આસક્તિ દશાએ પહોંચેલ ભક્તે, ઘરમાં રહીને (ગૃહે સ્થિત્વા) ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન આદિ ભક્તિભાવને વધુ દઢ બનાવે તેવાં કાર્યો કરવાં. એટલા માટે, જીવે

ત્યાગ શ્રવણ અને કીર્તનનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે.

આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે - જીવે સ્વધર્મ એવા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરીને એટલે કે ઘરનો ત્યાગ કરીને નહીં પરંતુ ઘરમાં જ રહીને કરવાની છે. તેણે ઘરમાં રહીને જ શ્રવણ-કીર્તન આદિ કરીને શ્રીકૃષ્ણને ભજવાના છે.

ભક્તિબીજના પોષણ માટે તેણે ત્યાગ તો કરવાનો જ છે. પરંતુ શાનો ત્યાગ ? ઘરબાર, પત્ની, પુત્ર, વિત્ત આદિનો ત્યાગ નહીં; પરંતુ તેણે તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવાનું હોવાથી ઘરબાર, પત્ની, પુત્ર આદિને છોડવાનાં નથી તો પછી ત્યાગ શાનો કરવાનો ? ભગવદીયે તેમનો ત્યાગ નથી કરવાનો; પરંતુ તે બધાં પ્રત્યેના મમત્વનો, તે બધા પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો છે. શ્રીમહાપ્રભુજી એ ત્યાગની વ્યાખ્યા આ રીતે આપી છે - સાનુરાગ ગૃહણાભાવઃ ત્યાગ એટલે કે ગૃહ, પત્ની, પુત્ર, વિત્ત આદિને અનુરાગ (મમત્વ) પૂર્વક પકડીને ન રાખવાં તેનું નામ ત્યાગ. અને શ્રુતિ વાક્ય છે કે - તેન ત્યકતેન ભુંજથાઃ - એટલે કે એ બધાંનો ત્યાગ કરીને તું તેમને ભોગવ. આ બંને આજ્ઞાને એકસાથે સમજતાં એવો અર્થ નિકળે છે કે ભગવદીયે એ બધી લૌકિક વસ્તુઓ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડવું. તેમના પ્રત્યેનું મમત્વ છુટશે એટલેકે તેમના પ્રત્યેની આસક્તિ (ખેંચાણ) દૂર થશે એટલે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની આસક્તિ પામી શકશો. કાં જગ કાં જગદીશ (જગદાધાર); એ બેમાંથી એક પ્રત્યે આસક્તિ રાખી શકશો. લૌકિક વસ્તુઓ, ભાવો, કર્મો અને કામનાઓ આદિનો ત્યાગ કર્યા પછી (મમત્વ છોડ્યા પછી) કેવળ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની આસક્તિ જ બાકી રહેશે.

આ માટે શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે ભક્તે અવ્યાવૃત્ત થઈને એટલે કે ધંધો-રોજગાર છોડીને ભગવદ્ભજન, સેવા, શ્રવણ અને કીર્તન કરવા. આ બાબત વિગતે સમજી લેવાની જરૂર છે.

પ્રભુભક્તિને વધારવી, તેને દઢ કરવી એજ જેના જીવનનું ધ્યેય હોય તેવા ભક્તને માટે જ આ આજ્ઞા છે. તેવા ભક્તે જો ભરણ-પોષણ માટે કમાવવાની જરૂર ન હોય તો એટલેકે સાદુ ભક્તિમય જીવન જીવવા માટે તેની પાસે જરૂરી વિત્ત હોય તો તેને સંપૂર્ણપણે અવ્યાવૃત્તિ

સ્વીકારવી. દરેક માણસે પોતાની આજીવિકા માટેની વ્યવસ્થા વિચારીને શક્ય હોય ત્યાં સુધી અવ્યાવૃત્ત બનીને ભગવદ્ ભજન કરવું.

પરંતુ તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા ન હોય તો, પોતાના અને કુટુંબના ભરણપોષણ માટે જરૂરી ઉદ્યમ-નોકરી, ધંધો કે રોજગાર કરીને બાકીનો સમય સેવા, શ્રવણ અને કીર્તનમાં ગાળવો. પોતાની આજીવિકા માટે જરૂરી વિત્ત હોય તો તેમાં વધારો કરવાની લાલચ ન રાખવી. તેમ કરવાથી તો લૌકિક વ્યગ્રતા જ વધશે. અને સેવા-શ્રવણ-કીર્તન આદિ ઓછાં થશે.

જે માણસની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય અને તેના કુટુંબનિર્વાહની પુરી વ્યવસ્થા હોય તેવા માણસને જે વિત્ત ઉપાર્જનમાં વધારે રસ પડતો હોય તો એમ સમજવું કે તેને લૌકિકમાં વધારે આસક્તિ છે. અને લૌકિકમાં જેની આસક્તિ વધારે હોય તેનાથી ત્યાગવૃત્તિનો નિર્વાહ થઈ ન શકે. ત્યાગ વગર શ્રવણ, કીર્તનમાં ચિત્ત ન ચોટે. શ્રવણ-કીર્તન માટે સમયની જરૂર રહે છે. તેવો સમય મેળવવો તેનું નામ જ અવ્યાવૃત્તિ. અવ્યાવૃત્તિ થવું એનો અર્થ છે, સેવા, શ્રવણ અને કીર્તન માટેનો સમય મેળવી લેવો.

પરંતુ એવું પણ બને કે કેટલાક ભગવદ્દીયોને ઉદર પોષણ માટે ઉદ્યમ કરવો જ પડે. જે તે તેમ ન કરે તો તેની આજીવિકા ન ચાલે. આજીવિકા ન ચાલે તેથી તેનું મન ઉદ્વિગ્ન રહે. એવી સ્થિતિમાં શ્રવણ-કીર્તનમાં પણ ચિત્ત ન ચોટે. તો તેણે શું કરવું ?

તેવા ભક્ત માટે અવ્યાવૃત્તિનો અર્થ એ છે કે તેણે સેવા, શ્રવણ અને કીર્તન માટે જરૂરી સમય તો ફાળવવો જ. બાકીના સમયમાં તેણે ઉદ્યમ કરવો. અને તેટલા ફાજલ સમયમાં ઉદ્યમ કરીને, જે કાંઈ મળે તેના વડે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો. વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ વાંચશો તો આ વાત સમજાઈ જશે.

અલબત્ત આ કપરા કલિકાલમાં આપણું જીવન ભારે સંઘર્ષમય બની ગયું છે. પોતાની આજીવિકા ચલાવવા ધન જોઈએ. ધન મેળવવા માટે જે ઉદ્યમ કરવો પડે તે ઉદ્યમ કરતાં જ દિવસનો બધો સમય વપરાય જાય છે. તો શું સેવા, શ્રવણ, કીર્તન ન કરવાં ?

તેનો જવાબ પહેલા અપાઈ ગયો છે. સેવા, શ્રવણ-કીર્તન માટે તો સમય ફાળવવો જ. બાકી સમયમાં ઉદ્યમ કરીને વિત્ત ઉપાર્જન કરવું. તેમ કરતાં ઘણું ઓછું વિત્ત મળે તો તેટલાથી ચલાવી લેવું. કોઈક વૈષ્ણવ કોડીઓ વેચીને તેમાંથી મળતા પૈસા વડે તો કુંભનદાસ જેવા વૈષ્ણવ પોતાના ખેતરમાં ઊગેલા કેરડાના વૃક્ષ ઉપરથી મળતાં કેરડા વડે પોતાનો અને કુટુંબનો નિર્વાહ કરી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો આપણી સમક્ષ મોબૂદ છે.

ટૂંકમાં ઓછું દ્રવ્ય મળે તો ઓછાથી ચલાવી લેવું. જરૂરિયાતો વધારવી નહીં. ઇન્દ્રિયોને વશ બનીને જીવ પોતાની જરૂરિયાતો વધારે તેટલી વધે છે; ઘટાડે તેટલી ઘટે છે. માટે જીવનની જરૂરિયાતો એકદમ ઘટાડી દઈને, માત્ર ખપ પૂરી જરૂરિયાતો પુરી કરવા માટે આવશ્યક ધન કમાવા માટે, જે ઉદ્યમ કરવો પડે તે કરવા માટે, સેવા, શ્રવણ-કીર્તન આદિ માટે ઉપયોગમાં લેવાય પછી ફાજલ પડતો સમય પૂરતો થઈ પડશે.

આમ વ્યાવૃત્તિ કરવી પડે તો જરૂર કરવી પરંતુ તે સેવા, શ્રવણ-કીર્તનના ભોગે કદી નહીં.

જે ભગવદીયને આ સલાહ ન રૂચે તેને તો ભગવાન પોતે જ સલાહ આપી છે. “અનન્ય ચિત્તથી મારી સેવા કરનારના યોગક્ષેમનું વહન હું કરું છું” પ્રભુની એ પ્રતિજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પ્રભુનો દઢાશ્રય ગ્રહણ કરો. તે તમારા યોગક્ષેમનું વહન કરશે. પરંતુ આ સલાહ તો માત્ર તાદૃશી વૈષ્ણવો માટે છે. અને તાદૃશી વૈષ્ણવો આજે કેટલા છે? કદાચ બે-પાંચ હોય તો હોય.

ઠીક તો તમે ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજી ગયા હશો. ત્યાગનાં પોષક તત્ત્વો બે છે : શ્રવણ અને કીર્તન. એ બન્નેને કદી ન છોડાય. ત્યાગ કરો-વસ્તુનો નહીં પરંતુ વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિનો; પરંતુ શ્રવણ-કીર્તનનો ત્યાગ કદી ન કરશો. ત્યાગનો ભાવ એવો છે કે જીવે લૌકિક પ્રત્યેની રુચિને છોડી દેવી. લૌકિક પ્રત્યેની રુચિને છોડવી અને શ્રવણ-કીર્તનને વળગી રહેવું. તેમ થતાં, શ્રીમહાપ્રભુજીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણેની ત્રણે દશા જીવને પ્રાપ્ત થશે. તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિ વ્યસનં ચ યદા ભવેતુ? - જીવનો પ્રેમ આસક્તિમાં અને આસક્તિ વ્યસનમાં પલટાઈ જશે. અને એ રીતે ભક્તિના બીજમાંથી ભક્તિનું મોટું વૃક્ષ ઊભું થઈ જશે. અને તે ફળ

આપશે.

એ આખી પ્રક્રિયાને શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ રીતે સમજાવી છે.

સ્નેહાદ્રાગ વિનાશઃ સ્યાદ્ આસકત્યા સ્યાદ્ ગૃહારૂચિઃ ।  
ગૃહસ્થાનાં બાધકત્વમનાત્મત્વં ચ ભાસતે ।  
યદા સ્માદ્ વ્યસનં કૃષ્ણો કૃતાર્થઃ સ્યાત દેવહિ ॥૫૫

**અર્થાત્ :-** સ્નેહ થાય ત્યારે પ્રભુનાં શ્રવણાદિક સિવાય બીજા બધામાંથી રાગ (પ્રીતિ)નો નાશ થાય. અને આસક્તિ થાય ત્યારે ઘર પ્રત્યે અરૂચિ થાય. તેથી ઘરમાં રહેલ બધા ચેતન અને અચેતન (જડ) પદાર્થોમાં ભક્તિભાવ પ્રત્યેનું બાધકપણું દેખાય. અને તે બધામાં અનાત્મપણું દેખાય. એ રીતની જ્યારે મનની સ્થિતિ થાય ત્યારે જીવને કેવળ પ્રભુમાં (આત્મામાં) રાગ, સ્નેહ, આસક્તિ બધુ થઈ જતાં, તેને પ્રભુનું વ્યસન વળગે. અને વ્યસન થાય ત્યારે તે જીવ નિશ્ચયે કરીને કૃતાર્થ થયો છે એમ માનવું.

આવી છે 'પ્રેમથી વ્યસન' સુધી પહોંચાડતી ચિત્તની પ્રક્રિયા. જેને વ્યસન થયું તે કૃતાર્થ થયો. પછી તેને બીજે અર્થ પામવાનો રહેતો નથી.

કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય એટલે જીવ કૃતાર્થ થાય છે. તેને તેની ભક્તિનું ફળ મળી જાય છે; તેના સાધ્યની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યસનીના હૃદયમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ સ્થાયી નિવાસ કરે છે. કારણકે સ્વરૂપ દર્શન સિવાય તે એક ક્ષણભર પણ રહી શકતો નથી. આથી જો તે સ્વરૂપ ક્ષણભર પણ તેના હૃદયમાંથી ખસે તો તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત. આ રીતે હૃદયમાં સ્વરૂપનું સ્થિર થવું એનું નામ જ સાધ્ય-પ્રાપ્તિ થવી.

આગળ કહ્યું તેમ ગૃહત્યાગ એ ત્યાગ નથી. ગૃહ પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે. આથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે, ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જરૂરી છે. ત્યાગના સાચા સ્વરૂપને સમજ્યા વગર જો તે એવો આગ્રહ રાખે કે હું ગૃહાદિકનો ત્યાગ કરીને જ મારી ભક્તિને દઢ કરીશ; કારણ કે ગૃહમાં રહેવાથી મારી ભક્તિને પોષણ મળતું નથી. આ રીતે વિચારવું એ એના અજ્ઞાનનું ઘોતક છે. કારણ કે ગૃહ ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેને જીવન તો જીવવાનું છે. તે હજી વ્યસન દશાએ પહોંચ્યો ન

હોવાથી, જીવન જીવવાની ભાવના તો બની રહે છે. તે માટે તેણે લોક સંપર્ક રાખવો પડે છે; અન્નજળ લેવાં પડે છે. તેથી એવું બનવા સંભવ છે કે ઘર છોડવાથી, ઘરની બહાર તેને દુષ્ટ લોકોનો સંગ થાય અને અસમર્પિત, અપવિત્ર તથા વિકારોને પોષતુ અન્ન તેને લેવું પડે.

આથી તેણે ઘર છોડવાની જરૂર નથી. યાદ રાખો કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ગૃહત્યાગને ત્યાગ માનવામાં આવ્યો નથી. લૌકિક અહંતા-મમતાના વિષયો પ્રત્યેનો આસક્તિનો ત્યાગ, એ જ પુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ છે. અને એવો ત્યાગ પ્રભુની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ ભક્ત જ્યારે ભક્તિની અંતિમ દશાએ (વ્યસન દશાએ) પહોંચે ત્યારે તેણે ગૃહત્યાગ અવશ્ય કરવો. એ અવસ્થાએ પહોંચેલ ભક્તને દુઃસંગ કે અસમર્પિતની કોઈ અસર થશે નહીં.

અલબત્ત એવી ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલ ભક્તે પણ ગૃહ ત્યાગ કરીને, બને તો હરિ સ્થાનોમાં, એટલે કે શ્રીગોકુલ-વૃંદાવન આદિ સ્થળોએ રહેવું. અથવા ભગવદ્ ભક્તોની સમીપે રહેવું. અથવા તે બધાથી દૂર પણ રહી શકાય. પરંતુ તે એવી રીતે કે તે જ્યાં રહે ત્યાં રહેવાથી તેનું ચિત્ત દૂષિત ન થાય. આવી આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજી આ ગ્રંથના ૬-૭-૮ શ્લોકમાં કરે છે :-

તાદશસ્થાપિ સતતં ગૃહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।  
 ત્યાગં કૃત્વા યતેધસ્તુ તદ્દર્થથૈક માનસ ॥૬॥  
 લભતે સુદઠાં ભક્તિં સર્વતોડપ્યધિકાં પરામ્ ।  
 ત્યાગે બાઘક ભૂયસ્ત્વં દુઃસંગાતિથાન્નતઃ ॥૭॥  
 અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ।  
 અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ॥૮॥

અર્થાત્ :- વ્યસન કક્ષાએ પહોંચેલ ભગવદ્ ભક્તોને માટે નિરંતર ગૃહમાં રહેવું એ તેના ભગવદ્ ભાવનો નાશ કરનારું છે. તેથી સન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં, વિરહના અનુભવને માટે ભક્તિની આરંભ દશામાં, જેવી રીતનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે તેણે ગૃહાદિકનો ત્યાગ કરવો. એટલે કે વિરહનો અનુભવ કરવા માટે ગૃહત્યાગ કરવો.



એ રીતે ગૃહાદિકનો ત્યાગ કર્યા પછી, જે ભક્ત પોતાની ભગવદ્ ભાવનાને અનુરૂપ, શ્રીભગવાનને માટે અથવા પોતાની ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે, પોતાના અધિકાર અનુસાર શ્રવણ-કીર્તન કરે તે પુરુષ, કશાથી નાશ ન પામે તેવી, અત્યંત દૃઢ, અને ચારે પ્રકારની મુક્તિથી અધિક ઉત્તમ, એવી પરાભક્તિને પામે છે. એવી ભક્તિ દ્વારા તે અગણિતાનંદ એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમને ફળ રૂપે પામે છે.

ગૃહત્યાગ કરવામાં બે પ્રતિબંધ (બાધકો)નો સામનો કરવો પડે છે. (૧) દુઃસંસર્ગ અર્થાત્ દુષ્ટ લોકોનો સંસર્ગ અને (૨) અન્ન એટલે કે અસમર્પિત અન્ન ગ્રહણ. આ બે પ્રતિબંધો ન નડે એટલા માટે, જે લોકો ભગવદ્ સ્વરૂપની સેવામાં તત્પર હોય એવા ભગવદીયોની સાથે, શ્રીહરિના સ્થળોએ રહેવું. અથવા ભગવાનના મંદિરમાં કે ભગવદીયોની નજીકમાં કે જરૂર પડે તેમનાથી દૂર એ રીતે રહેવું કે જેથી રહેનારનું અંતઃકરણ દોષવાળું ન થાય.

ભક્તિ ઘરમાં રહીને કરવાની છે. પરંતુ ભક્તિ જ્યારે વ્યસન દશાએ પહોંચે ત્યારે તે ઘરમાં રહીને ભક્તિ કરી શકતો નથી. વ્યસનીને સર્વ સ્થળે, ઘરમાં કે ઘરની બહાર, સર્વત્ર ભગવાન દેખાય છે. તેથી તે સર્વત્ર ભટકે છે. રાજ આશકરણ એવા વ્યસન પ્રાપ્ત ભક્ત હતા. વ્યસન કક્ષાએ પહોંચેલ વૈષ્ણવને કોઈપણ પ્રકારનાં સેવા વિષયક બંધનો હોતા નથી. તેણે સમર્પિત જ લેવું એવો કોઈ નિયમ નથી. દુઃસંગની અસર તેના ઉપર થતી નથી. કારણ કે તે તો પ્રભુનો વ્યસની બની ગયો છે. અન્ય વસ્તુ ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય, તે તેના વ્યસનની વસ્તુની તુલનામાં તદન નકામી છે. તે ચારે તરફ ફરતો રહે છે; સર્વ સ્થળે પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપને નિરખતો રહે છે. તેની જીભ નહીં પરંતુ તેનું ચિત્ત ભજન કીર્તન કરતું રહે છે. તેની ભક્તિમાં કદી ભરતી કે ઓટ આવતી નથી. કારણ કે વ્યસનથી ઊતરતી કક્ષાએ તે પાછો જવાનો નથી અને વ્યસનથી ઉચ્ચ કક્ષા બીજી છે નહીં. વ્યસન દ્વારા તે પોતાના વ્યસનના આધારરૂપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમને પામી ચૂક્યો હોય છે.

આથી ભગવદીયે ગૃહત્યાગ ત્યારે જ કરવો જ્યારે તેને વ્યસન દશા પ્રાપ્ત થાય. વ્યસન દશા એ બીજની ફલિત દશાનો ભાવ છે. તે

ફલરૂપ છે. એવો ભક્ત બીજાને માટે સત્સંગરૂપ બને છે. તેને દુઃસંગ ન લાગે. તેના માર્ગમાં કોઈ વસ્તુ બાધારૂપ ન બને તે એટલે સુધી કે તેવા ભક્તને ભગવાન પણ બાધા કરી શકતો નથી. એટલે કે ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ પણ તેના માર્ગમાં અંતરાય કરી શકતો નથી. તો પછી દુઃસંગ કે અસર્પિત રૂપી બાધાઓ, તેની અત્યંત દૃઢ બનેલી ભક્તિ ભાવનાને કેવી રીતે ચળાવી શકે ? તેના અંતઃકરણમાં સાક્ષાત્ પ્રભુ બિરાજે છે. તે જે કાંઈ કહે, ખાય, પીએ, બોલે, નાચે, કૂદે કે ગાય, તે બધુ પ્રભુને સમર્પિત થઈ જાય છે. દુઃસંગ અને સમર્પિત તેની સામે બાપડાં બિચારાં થઈ જાય છે.

ભક્તિની આરંભ દશામાં પણ ઘરની બહાર રહીને ભક્તિ કરવી હોય તો તે શા કારણ કરી શકાય તે કહેવામાં આવ્યું છે. ઘરનો ત્યાગ કરીને ભક્તિ કરવી હોય તો તે કેવળ ભગવદ્ વિરહનો અનુભવ કરવા માટે જ થઈ શકે. શ્રીમત્ પ્રભુ ચરણ શ્રીગુસાંઈજીએ છ માસ માટે, ગૃહત્યાગ કરીને (અડેલ છોડીને) ચંદ્ર સરોવર ઉપર મુકામ કર્યો હતો. તે એટલા માટે કે આપશ્રી પોતાના પ્રાણપ્યારા શ્રીનાથજીના વિયોગનો અનુભવ કરવા માગતા હતા. કૃષ્ણદાસ અધિકારીએ તેમની સેવા છોડાવી હતી એમ કહેવું નિરર્થક છે. તેમની સેવા છોડાવવાની શક્તિ કોઈમાં ન હતી. પરંતુ કોઈ વિશિષ્ટ લીલા કરવા માટે આપશ્રીએ ગૃહત્યાગ કર્યો, એમ કહેવું વધુ ઉચિત થશે. પરંતુ સાચુ કારણ તો આ છે વિરહાનુભાવાર્થ એટલે કે વિરહનો અનુભવ કરવા માટે આપશ્રીએ ઘર છોડ્યું હતું. આપશ્રીએ એ સમય દરમ્યાન શ્રીજીબાવાને નવ વિજ્ઞાપ્તિઓ કરી છે તે વાંચતા એ બાબતની ખાત્રી થશે. એ વિજ્ઞાપ્તિ નથી; એ તો એક વિરહ કાતર જીવના વિરહભાવનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે.

આ રીતે ભક્તિની વૃદ્ધિનો ઉપાય કહીને પછી આગળ કહેલા ત્યાગ (ત્યાગાત્) ના સ્વરૂપને જાણ્યા સિવાય જો કોઈ ભક્ત ગૃહ ત્યાગ કરે તો તે અનધિકાર ચેષ્ટા કહેવાય એવું આપશ્રીએ (શ્રીમહાપ્રભુજીએ) કહ્યું છે. જો કોઈ ભક્તિમાર્ગીય જીવ, ત્યાગનું સ્વરૂપ ન જાણતો હોઈ, અજ્ઞાતવશ એવું કહે કે હું ગૃહાદિકનો ત્યાગ કરીને, અન્ય સ્થળે રહીને મારી ભક્તિને પુષ્ટ કરી, પછી જો તે ગૃહ ત્યાગ કરે તો તેના એવા ત્યાગમાં દુઃસંગ અને અસમર્પિત રૂપી પ્રતિબંધો આવી પડે છે.

તેથી જ્યારે પણ ગૃહત્યાગ કરવો, ત્યારે જે સ્થલે ભક્તિમાર્ગીય સેવાનો પ્રકાર ચાલતો હોય તેવાં શ્રીગોકુલ, વૃંદાવન આદિ સ્થળોમાં, ભગવદ્ સ્વરૂપની સેવા, શ્રવણ અને કીર્તનમાં તત્પર એવા ભગવદીયોની સાથે રહેવું. અથવા તો જે રીતે પોતાને ભગવદ્ સેવા કરવાનું અભિમાન (અન્ય ભગવદીયો કરતાં હું સારી સેવા કરું છું એવું અભિમાન) ન થાય અથવા ભગવદીયોમાં પોતાની હલકાપણાની બુદ્ધિ (અન્ય ભગવદીયો મારા કરતાં વધુ સારી સેવા કરે છે. તેથી મારી સેવા તો તેમના કરતાં હલકી છે એવી બુદ્ધિ) ન ઉપજે તે રીતે, એવા એ બન્ને દોષોથી પોતાનું અંતઃકરણ દુષિત ન થાય એવી રીતે, હરિ સ્થાનોમાં અથવા ભગવદ્ ભક્તોની નજીકમાં કે દૂર રહેવું. આ રીતે ભગવદ્ ભક્તે, પોતાનું હૃદય કોઈ રીતે દોષવાળું ન થાય તે રીતે રહેવું.

અને ત્યાં રહીને શું કરવું ? સેવા કરચવી અને કથા સાંભળવી. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે :-

**સેવાયાં વા કથાયાં વા યચ્ચાસક્તિર્દઢા ભવેત્ ।  
યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન કવાપિતિ મતિર્મમ્ ॥**

**અર્થાત્ :-** જે પુરુષને સ્વરૂપ સેવામાં અથવા ભગલલીલાની કથા સાંભળવામાં, જીવન પર્યંતની દઢ આસક્તિ થાય તે પુરુષના ભક્તિ ભાવનો, કોઈ દેશમાં કે કોઈ કાળમાં અને આ લોક કે પરલોકમાં પણ નાશ થતો નથી એવી મારી (શ્રીવલ્લભની) મતિ છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે જે જીવની પુષ્ટિસેવામાં અથવા ભગવદ્ કથા સાંભળવામાં, જીવન પર્યંત, દઢ આસક્તિ હોય તે પુરુષનો અથવા તેના ભગવદ્ભાવનો આ લોક કે પરલોકમાં ક્યારેય પણ નાશ થતો નથી. ચોરાસી વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં દીનકરશેઠની વાર્તા છે. દીનકર શેઠને ભાગવતની કથા સાંભળવામાં દઢ આસક્તિ હતી. જ્યાં જ્યાં કથા થતી હોય ત્યાં તે વગર બોલાવે જઈ બેસી જાય. અને કથા સાંભળે. સ્વયં શ્રીમહાપ્રભુજીએ પણ તેમની ભગવદ્ કથા પ્રત્યેની આસક્તિ જોઈને તેમને પોતાની કથાના મુખ્ય શ્રોતા બનાવ્યા. જ્યાં સુધી દીનકરશેઠ કથા સાંભળવા ન આવે ત્યાં સુધી આપશ્રી કથા સાંભળવાવાની શરૂઆત ન કરતા. દીનકરશેઠની કથા પ્રત્યેની આવી અને આટલી દઢ આસક્તિ હતી.

તેથી તેમના ભગવદ્ ભાવનો નાશ થવાની કોઈ સંભાવના ન હતી.

બીજી તરફ શેઠ પુરુષોત્તમદાસની દીકરી રૂકમણીની આસક્તિ, સ્વરૂપ સેવામાં હતી. તેથી તે ગંગાસ્નાન માટે કે ભગવદ્ કથા વાર્તા સાંભળવા માટે પણ સમય મેળવી શકતી ન હતી. આખો દિવસ તે ભગવદ્ સેવામાં મગ્ન રહેતી. તેનો એ ભગવદ્ સેવા ભાવ, તેની ભગવદ્સેવા પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે હંમેશ માટે એવો જ પ્રબળ રહ્યો.

તેથી જીવે કાં તો ભગવાનની સ્વરૂપ સેવામાં અથવા ભગવાનની લીલા કથા સાંભળવામાં આસક્તિ રાખવી. વાસ્તવમાં સેવા અને કથા, સ્વરૂપગત રીતે એક જ છે. બન્નેમાં ભગવદ્ સ્વરૂપ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવે છે. જીવનો ભાવ તેની ભક્તિને સુદૃઢ કરે છે. તેનો એ ભાવ કદી નષ્ટ થતો નથી.

આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે વિચારીયે. ભગવદ્સેવા એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી ભગવદ્સેવા કદી ન છોડવી. શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કરેલી રીતે નિત્યપ્રતિ સેવા કરવી. પછી સેવામાં અનોસરના સમયે કથાવાર્તા સાંભળવી; ભગવાનની ગુણાનુવાદ કરવા કે સાંભળવા. આ રીતે સેવા અને કથા બન્ને કરનાર જીવનો ભક્તિભાવ સુદૃઢ થાય છે. તેના હૃદયમાં રોપાયેલું ભક્તિ બીજ વૃક્ષમાં પરિણમે છે. પછી દૃઢતાથી ભૂમિને વળગી રહેલું તે વૃક્ષ સહેલાઈથી નાશ પામતું નથી. એવુંજ ભક્તિ બીજનું છે. વૃદ્ધિ પામીને પ્રેમ આસક્તિનાં સોપાનો વટાવી ચૂકેલું એ ભક્તિ બીજ જે દૃઢતાથી પ્રભુને વળગી રહે તો તેનો નાશ કદી પણ ન થાય. કારણ કે ભક્તિભાવ અલૌકિક છે તેથી તે અમર છે.

તેથી જીવે પોતાની ભક્તિભાવની રક્ષા સદૈવ કરવી. જીવે ભક્તિભાવની રક્ષા, ઘરમાં રહીને (ગૃહે સ્થિત્વા) કરવાની છે. પરંતુ જે જીવને એમ લાગે કે ઘરમાં રહીને ભક્તિ કરવામાં અમૂક બાધાઓ ઉપસ્થિત થવાની સંભાવના છે તો શું તેણે ઘર છોડીને એકાંતવાસ ન કરવો ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે :-

**બાઘ સંભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઈષ્યતે ।**

**ઠરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥**

**અર્થાત્ :-** ઘરમાં રહીને ભગવદ્ ભક્તિ કરવામાં કોઈ બાધાઓ ઉપસ્થિત થશે એવી શંકાથી એકાંતવાસ એટલે કે ઘર છોડીને ભગવદ્ સ્થાનાદિક સ્થળોએ રહેવું એ ઇચ્છનિય નથી. કારણ કે શ્રીહરિ, પોતાને શરણે આવેલાની સર્વ બાધાઓને દૂર કરવા સમર્થ છે. અને તે તમારી તમામ સંભવિત બાધાઓની સામે પણ તમારા ભક્તિભાવની રક્ષા કરશે તેમાં શંકા નથી.

ઘરમાં રહીને સેવા કરો અને કદાચ સ્ત્રી-પુત્રાદિક કે સ્નેહી-સંબંધીઓ તમારી સેવામાં પ્રતિબંધરૂપ બનશે એવી શંકા તમને થાય તો પણ તમારે ઘર છોડી અન્ય સ્થળે (એકાંતવાસમાં) રહેવાની જરૂર નથી. કારણ કે ભક્તની સર્વ બાધાઓનું હરણ કરનાર શ્રીહરિ છે. તમારા ભક્તિ ભાવ આડે જો અનેક પ્રતિબંધો (બાધાઓ) ઉપસ્થિત થશે તો યેનકેન પ્રકારેણ, સ્વઈચ્છાથી પ્રભુ પોતે તે દૂર કરશે એમાં સહજ પણ શંકા ન રાખવી.

આ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભક્તિના બીજા ભાવને દઢ કરીને તેની વૃદ્ધિ થતાં ભક્તિને ફલરૂપ બનાવવાના ઉપાયો આ ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે. પછી ગ્રંથના અંતે આપશ્રી સંતોષપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે :-

**ઈત્યેવં ભગવદ્દેશ્ચ ગૂઢતત્ત્વં નિરૂપિતમ્ ।**

**ય એતત્સમઘીચેત તસ્યાપિ સ્યાદ્ દઢા રતિઃ ॥૧૧॥**

**અર્થાત્ :-** આ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે જેનું તત્ત્વ બહુ ગૂઢ અથવા રહસ્યમય છે એવું શિક્ષણ કે જે આ પહેલાં ગીતાજી અને ભાગવત આદિમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે શિક્ષણનું નિરૂપણ મેં આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેથી, જો કોઈ માણસ એ શિક્ષણને સારી રીતે યાદ કરશે તે પુરુષને પણ શ્રીહરિમાં નિશ્ચલ પ્રીતિ થશે.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં જે ઉપદેશ (શિક્ષણ) આપવામાં આવ્યું છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં આ પૂર્વે આપવામાં આવેલું છે. એ જ શિક્ષણ અથવા ઉપદેશનું નિરૂપણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેમ કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી નિજ સેવકોને આજ્ઞા કરે છે કે તમે એ ઉપદેશ ગ્રહણ કરો. એ કોઈ સામાન્ય ઉપદેશ નથી. ગીતા એ કોઈ સામાન્ય શાસ્ત્ર નથી તે એકમ્ શાસ્ત્રમ છે. ભાગવત એ તો શાસ્ત્રજ નથી; તે તો સર્વ શાસ્ત્રોના વિષય રૂપ પરમ તત્ત્વ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તે બેમાં આપેલ ઉપદેશ, જો તમે સારી રીતે ગ્રહણ કરશો તો તમને પણ નિઃસંશય મારા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત થશે. અસ્તુ. ★જય શ્રીકૃષ્ણ

## जलभेदः

नमस्कृत्य हरिं वक्ष्ये तद्गुणानां विभेदकान् ।  
 भावान् विंशतिधा भिन्नान् सर्वसन्देहवारकान् ॥१॥  
 गुणभेदास्तु तावन्तो यावन्तो हि जले मताः ।  
 गायकाः द्रूपसंकाशा गन्धर्वा इति विश्रुताः ॥२॥  
 द्रूपभेदास्तु यावन्तस्तावन्तस्तेपि सम्मताः ।  
 कुल्याः पौराणिकाः प्रोक्ताः पारम्पर्ययुता लुवि ॥३॥  
 क्षेत्रप्रविष्टस्ते यापि संसारोत्पत्तिहेतवः ।  
 वेश्यादिसहिता मत्ता गायका गर्तसंशिताः ॥४॥  
 जलार्थमेव गर्तास्तु नीया गानोपश्रुतिनः ।  
 हृदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्पराः ॥५॥  
 सन्देहवारकास्तत्र सूदा गंभीरमानसाः ।  
 सरःकमलसम्पूर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा बुधाः ॥६॥  
 अल्पश्रुताः प्रेमयुक्ता वेशन्ताः परिकीर्तिताः ।  
 कर्मशुद्धाः पल्लवानि तथाल्पश्रुतलकतयः ॥७॥  
 योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्ष्याः प्रकीर्तिताः ।  
 तपोज्ञानादिभावेन स्वेदन्तस्तु प्रकीर्तिताः ॥८॥  
 अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरिर्गुणाः ।  
 कादाचित्काः शब्दगम्याः पतच्छब्दाः प्रकीर्तिताः ॥९॥  
 देवाद्युपासनोद्भूताः पृष्वा लूमिरिवोद्भूताः ।  
 साधनादिप्रकारेण नवधा लक्तिमार्गतः ॥१०॥  
 प्रेमपूर्या स्फुरद्धर्माः स्पन्दमानाः प्रकीर्तिताः ।  
 यादृशास्तादृशाः प्रोक्ता बुद्धिक्षयविवर्जिताः ॥११॥  
 स्थावरास्ते समाभ्याता मयाद्वैकप्रतिष्ठिताः ।  
 अनेकजन्मसंसिद्धा जन्मप्रलृप्ति सर्वदा ॥१२॥  
 संग्रादिगुणदोषाभ्यां वृद्धिक्षययुता लुवि ।  
 निरन्तरोद्भूयुता नद्यस्ते परिकीर्तिताः ॥१३॥

એતાદૃશાઃ સ્વતન્ત્રાશ્ચૈત્ સિન્ધવઃ પરિકીર્તિતાઃ ।  
 પૂર્ણા ભગવદીયા યે શેષવ્યાસાગ્નિમારુતાઃ ॥૧૪॥  
 જડનારદમૈત્રાઘાસ્તે સમુદ્રાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।  
 લોકવેદગુણૈર્મિશ્રભાવેનૈકે હરેર્ગુણાન્ ॥૧૫॥  
 વર્ણયન્તિ સમુદ્રાસ્તે ક્ષારાઘાઃ ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ ।  
 ગુણાતીતતયા શુદ્ધાન્ સચ્ચિદાનન્દરૂપિણઃ ॥૧૬॥  
 સર્વાનેવ ગુણાન્વિષ્ણોર્વર્ણયન્તિ વિચક્ષણાઃ ।  
 તેડમૃતોદાઃ સમાખ્યાતાસ્તદ્વાકપાનં સુદુર્લભમ્ ॥૧૭॥  
 તદૃશાનાં ક્વચિદ્વાક્યં દૂતાનામિવ વર્ણિતમ્ ।  
 અજમિલાકર્ણનવદ્વિન્દુપાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૮॥  
 રાગાજ્ઞાનાદિભાવાનાં સર્વથા નાશનં યદા ।  
 તદા લેહનમિત્યુક્તં સ્વાનન્દોદ્રમકારણમ્ ॥૧૯॥  
 ઉદ્ધૃતોદકવત્સર્વે પતિતોદકવચ્ચતથા ।  
 ઉક્તાતિરિક્તવાક્યાનિ ફલં યાપિ તથા તતઃ ॥૨૦॥  
 ઈતિ જીવેન્દ્રિયગતા નાનાભાવં ગતા ભુવિ ।  
 રુપતઃ ફલતશ્ચૈવ ગુણા વિષ્ણોર્નિરૂપિતાઃ ॥૨૧॥

॥ ઈતિ શ્રીમદ્ભલભાચાર્યપ્રકટિતો જલભેદઃ સમાપ્તઃ ॥

મનુષ્યને પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના  
 અને ભિન્ન ભિન્ન ગુણદોષ વાળા મનુષ્યોનો સંગ થાય છે. જેની સાથે  
 તેનો સંગ થાય તેની પાસેથી સાર ગ્રહણ કરવો અને અસારનો ત્યાગ  
 કરવો એનું નામ વિવેક. સારું બધેથી ગ્રહણ કરવું. ગુરુ દત્તાત્રેય તો  
 ગુરુનામ ગુરુ હતા. છતાં તેમણે જીવજંતુઓ અને ક્ષૂદ્ર પ્રાણીઓ પાસેથી  
 પણ સાર ગ્રહણ કર્યો હતો. તેમને એવા ૨૪ શિક્ષાગુરુ હતા.

આ વાત સાચી છે. પરંતુ સાચી હોવા ઉપરાંત એ સાચી પણ  
 ત્યારે જ બને જ્યારે આપણામાં નીરક્ષીર વિવેકની શક્તિ હોય. પાણીને  
 દૂધથી જુદું પાડી દૂધનું પાન કરવું એટલે સારને ગ્રહણ કરવો; એવી સારને

અસારથી જુદા પાડવાની શક્તિ અને સુઝ બધા જીવોમાં હોતી નથી. એવી વિવેકશક્તિ ધરાવનાર જીવો ઘણા ઓછા હોય છે.

મહાપુરુષો કહે છે કે સત્સંગ કરો અને દુઃસંગનો ત્યાગ કરો. સત્સંગનો મહિમા સૌ કોઈ ગાય છે. દુઃસંગથી દૂર રહેવાની શિખામણ સૌ કોઈ આપે છે. પરંતુ સત્સંગ અને દુઃસંગ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવનાર ઘણા ઓછા મહાપુરુષો હોય છે. જલભેદમાં એવો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

જેનો સંગ કરો તેનો રંગ ઓછા કે વધતા પ્રમાણમાં લાગ્યા વિના નહીં રહે. કહે છે કે જે ભગવદીયને પ્રભુનું વ્યસન લાગી ગયું છે તેને દુઃસંગની અસર થતી નથી. ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં કોઈ દુષ્ટ માણસ જે લગાતાર એવા પ્રભુ-વ્યસની ભક્તની સાથે રહે તો કદાચ તેના દુઃસંગની અસર એવા ભક્ત ઉપર પણ પડે ખરી. જે તેમ હોય તો આપણા જેવા સાધારણ જીવોએ તો દુઃસંગના માંઠા પરિણામો ભોગવવા માટે તૈયાર રહેવું જ જોઈએ.

એટલા માટે આપણા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે આપણે માટે જલભેદ નામના લઘુગ્રંથની રચના કરી છે. અન્ય વાતો જવા દઈએ તો ભગવદ્ વાતો પણ કોની સાથે કરવી અને કોની પાસેથી ભગવદ્ ગુણાનુવાદ શ્રવણ કરવા અને કોની પાસેથી શ્રવણ ન કરવા તે આપશ્રીએ જલભેદ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે.

બધા વલ્લભી વૈષ્ણવોને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની આજ્ઞા છે કે - નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ । એટલે કે તાદૃશીજનો સાથે મળીને નિવેદન મંત્રનું સ્મરણ કરવું અને તેનો ભાવ વિચારવો - હંમેશા, દરરોજ, એનો અર્થ એ છે કે આપણે સંગ કરવો તો કેવળ ભગવદીયોનો, તદીય વૈષ્ણવોનો જ સંગ કરવો. તેમની સાથે બેસીને ભગવદ્ ગુણાનુવાદ કરવાં કે તેમના મુખેથી તે સાંભળવાં. અને જે કોઈ ભગવદીય ન મળી આવે તો સ્વ-માર્ગના ઉત્તમ ગ્રંથોનું વાંચન અને મનન કરવું. પરંતુ દુષ્ટો સાથે બેસીને અસદાલાપ તો કદીન કરવો.

તેમ છતાં આપણે વ્યવહારમાં તો રહેવાનું છે. અનેક માણસો સંપર્કમાં રોજ-બરોજ આવવાનું છે. તેવા લોકોમાંથી કોનો સંગ કરવો



અને કોનો સંગ છોડવો તે જાણી લેવાની જરૂર છે. તે જાણી લેવા માટે આપણે જેના સંગમાં આવીએ તેના ભાવોને જાણી લેવાની જરૂર છે. જેનો જેવો ભાવ તેવી તેની અસર, આપણા ઉપર જરૂર પડશે. સંગની શુભ કે અશુભ, ફાયદાકારક કે નુકશાનકારક અસર પડ્યા વગર રહેતી નથી.

તેથી જેના સંપર્કમાં આવો તેનો ભાવ જાણવા પ્રયત્ન કરો. જગતમાં બધા જીવોનો ભાવ એક સરખો હોતો નથી. સૌ કોઈના ભાવ જુદા જુદા હોય છે. શ્રીમહાપ્રભુજીએ જલભેદમાં વીસ પ્રકારના ભાવવાળા મનુષ્યો ગણી બતાવ્યા છે. ભાવો તો ઘણા છે. પરંતુ તે બધા ભાવોને આપશ્રીએ વીસ પ્રકારના ભાવોમાં સમાવી લીધા છે. અને જે તે ભાવોની ગુણવત્તા અનુસાર તે ભાવ ધરાવનાર મનુષ્યનો સંગ કરવો કે છોડવો તે કહ્યું છે.

ભક્તિવર્ધિનીમાં ભક્તિનો બીજાભાવ કેવી રીતે દઢ થાય અને ભક્તિની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય તે આપશ્રીએ બતાવ્યું છે. પરંતુ ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈને જ્યાં સુધી ભક્ત વ્યસન દશાએ ન પહોંચે ત્યાં સુધી, દુઃસંગની અસરથી ભક્તને તેની ભક્તિમાંથી ચલિત થવાનો ભય બન્યો રહે છે. તે ભયના નિવારણ માટે તેણે દુઃસંગ છોડવો અને સત્સંગ સાધવો. દુઃસંગ એ સાધકનો દુશ્મન છે. દુઃસંગ સાધકના સાધના માર્ગમાં બાધારૂપ બને છે. એવું વિચારી, નિશ્ચયે કરીને દુઃસંગ છોડવો.

બીજાના રક્ષણ માટે જે રીતે ખેડૂતો ખેતરને ફરતી વાડ બાંધે છે તેવી રીતે ભક્તના બીજાભાવની રક્ષા માટે ભગવદ્ ગુણાનુવાદના કથન (કીર્તન) અને શ્રવણરૂપી વાડ બાંધવી જરૂરી છે. એવી વાડ બાંધવા માટે આચાર્યશ્રીએ ત્યાગ, શ્રવણ અને કીર્તન - એ ત્રણ બાબતોને જરૂરી ગણાવી છે. એ ત્રણમાંથી, શ્રવણ થઈ શકે અન્યા પાસેથી અને તે અન્યની વાણીનું એટલે કે વક્તા બોલે અને ભગવદીય તે સાંભળે એનું નામ શ્રવણ ભક્તિ. શ્રીશુક બોલે અને રાજા પરીક્ષિત તે સાંભળે તેનું નામ શ્રવણ. કહે છે ને કે શ્રવણ કર્યું રાજા પરીક્ષિતે પરંતુ જેની પાસેથી શ્રવણ કરવાનું છે તે (વક્તા) વ્યક્તિ કોણ અને કેવી હોવી જોઈએ એ બાબતે શ્રીમદાચાર્યચરણ જલભેદ નામે ગ્રંથમાં બતાવી છે. બીજી રીતે કહીએ તો

આપશ્રીએ (શ્રીવલ્લભે) જલભેદમાં વીસ પ્રકારના ભાવવાળા વક્તાઓ અને તેની પાસેથી ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરનાર શ્રોતાઓ ઉપર તેમના વક્તવ્યની પડનાર શુભ કે અશુભ અસર વિષે કહ્યું છે.

એ કહેવા માટે આપશ્રીએ જલ (પાણી)નું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તે માટે તૈત્તરીય સંહિતામાં જલના જેટલા ભેદ માનેલા છે તેટલા ભેદ ભગવદ્ ગુણોમાં પણ માનવામાં આવ્યા છે. તૈત્તરીય સંહિતામાં જલના વીસ ભેદ કહેલા છે. તેથી જલભેદમાં ભગવદ્ ગુણોના પણ વીસ ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. જલ તો એક સરખું જ હોય છતાં તેના આટલા બધા ભેદ કેવી રીતે હોય ? જલના ભેદ પડે છે જલ જેના આધારે રહે છે તે પાત્રના આધારે. સમુદ્ર, નદી, સરોવર, કુવો, ખાડો અને ખાબોચિયું આદિ જલના આધાર રૂપ છે. તે બધામાં રહેતા જલમાં નિશ્ચિતપણે ભેદ રહેલો છે. તેવી જ રીતે ભગવદ્ ગુણો તો એકસરખા જ હોય. પરંતુ તેનું કથન કરનાર વક્તાઓના આધારે તેમાં ભેદ પડે છે. તે કેવી રીતે તે આપણે જલભેદમાં કરેલ વિવેચન દ્વારા સમજાઈ જશે. એ વિવેચન ગ્રંથના આદિથી અંત સુધી, જલના દૃષ્ટાંત દ્વારા જ સમજાવ્યું છે. તે આ રીતે -

જળનો સ્વાભાવિક ગુણ આ પ્રમાણે છે. તે શીતળતા આપનારું, નિર્મળ, મધુર રસવાળું, સૌને શુદ્ધ કરનારું, તેના સંબંધમાં આવનાર સૌને પોષણ આપનારું, સૌને તૃપ્ત કરનાર અને છતાં જડ છે.

જલમાં આટલા બધા સુંદર અને સ્વાભાવિક ગુણો છે. તેમ છતાં તે જલ જેના આધારે રહે છે તેના જેવા સ્વભાવવાળું તે બની જાય છે. એટલે કે તેનામાં પોતાના આધારના ગુણદોષો આવી જાય છે. જેમકે નાના ખાબોચીયામાં રહેલું જળ ગંદું અને દુર્ગંધયુક્ત બની જાય છે. તલાવડાના જલમાં મધુરતા ઓછી થાય છે. ખેતરમાં પ્રવેશેલું જળ જે તે ખેતરને માટે જ ફાયદાકારક છે; અન્ય ખેતરો માટે તે ફાયદાકારક નથી. આ રીતે જેવો જળનો આધાર તેવા તેના ગુણદોષો.

એ જ રીતે ભગવાન્ના ગુણો આનંદદાયક અને રસદાયક હોય છે. કારણ કે ભગવાન્ રસો વૈ સઃ છે. અને ભગવાન્ આનંદ માત્ર કરપાદ મુખોદ્ગરાદિ છે. પરંતુ વક્તા જ્યારે ભગવાન્ના ગુણોનું ગાન કરે છે ત્યારે તે પોતપોતાના ભાવ અનુસાર ભગવદ્ ગુણોનું ગાન કરે છે. તેથી ભગવાન્ના

ગુણોમાં પણ વિવિધતા આવી જાય છે.

તદનુસાર, જે રીતે તૈત્તરીય સંહિતામાં જળના વીસ ભેદો બતાવ્યા છે. તે રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જલભેદમાં, ભગવદ્ ગુણોનું કથન કરનારા વક્તાઓના પણ વીસ ભેદ વર્ણવ્યા છે.

અહીં વક્તા એટલે ગમે તે બોલનાર વક્તા નથ. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, વ્યવહારિક વાતો કરનાર વક્તાઓ વિષે અહીં કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. અહીં તો કેવળ ભગવદ્ ગુણોનું કથન કરનાર વક્તાઓની વાત છે. ભક્તોને ભગવદ્ ગુણો વિષે સાંભળવામાં રસ હોય છે; અન્ય વાતો સાંભળવામાં નહીં. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ જલભેદ ગ્રંથમાં એવા વીસ પ્રકારના વક્તાઓનાં લક્ષણો બતાવીને તેમના ભગવદ્ ભાવોને વીસ પ્રકારનાં જળ સાથે સરખાવ્યા છે. અને એ રીતે આપશ્રીએ જળના દૃષ્ટાંત દ્વારા વક્તાના ભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આમાં જીવનો પુરુષોત્તમ પ્રત્યેનો મુખ્ય ભાવ કેવી રીતે વીસ પ્રકારના ભાવોમાં સમાઈ જાય છે તે બતાવ્યું છે. તેમ થતાં તે ભાવ ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ બની જાય છે. તે પણ સમજાવ્યું છે.

આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજીએ જે રીતે એ વીસ પ્રકારના ભગવદ્ ભાવોને જલના દૃષ્ટાંતથી સમજાવ્યા છે, તે રીતે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન આપણે હવે કરીશું.

(૧) નિરપેક્ષ ભાવે ગાયન કરનાર ગંધર્વોનો ભાવ કૂવાના જળ જેવો છે. કૂવાના જળમાં જેટલા અને જેવા ભેદ છે તેવા અને તેટલા ભેદ ગંધર્વોના ગાનમાં છે.

કૂવાનું જળ શીતકાળમાં ઉષ્ણ હોય છે. તેવી રીતે ગંધર્વો ભગવદ્ ગુણોના ગાન દ્વારા જડ શ્રોતાઓની જડતાને પણ દૂર કરી શકે છે.

કૂવાનું જળ ઉષ્ણકાળમાં શીતળ હોય છે. તેવી રીતે ગંધર્વોનું ગાન સંસારના તાપથી તમ થયેલ જીવોનું તાપને હરનારું છે.

કૂવાનું જળ જેમ વાપરો તેમ શુદ્ધ રહે છે. અને વધતુ રહે છે. તેવી રીતે ગંધર્વોના ગાનથી શ્રોતાઓના ભાવ શુદ્ધ થાય છે. અને તેમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

પરંતુ કૂવાનાં જળ ખારાં, મીઠાં, ફીકા કે કડુઆં પણ હોય છે. તે રીતે ગંધર્વોમાંથી કેટલાકને પુરુષોત્તમ પ્રત્યે ભાવ હોય છે તો કેટલાકને વિભૂતિઓ કે અન્ય દેવદેવીઓ પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે. વળી કેટલાકને ભગવાનના ગુણાવતાર પ્રત્યે ભાવ હોય છે. તેઓ પોતપોતાના ભાવ પ્રમાણે જે તે સ્વરૂપના ગુણ ગાતા હોય છે. કૂવાનું જળ મીઠું હોય તો સુખદાયી અને કડુયુ કે ખારું હોય તો દુઃખદાયી હોય છે. તેવી રીતે ગંધર્વોનાં ગાન મોક્ષ આપનાર, અથવા સ્વર્ગ કે આ લોકનાં સુખો લાવી આપનારા હોય છે.

આ રીતે ગંધર્વો દ્વારા ગવાયેલ ભગવાનના ગુણો જે તે ગાયકના ભાવ અનુસાર બને છે. અને તે ભાવોને અનુકુળ પણ આપે છે.

નારદજી પોતાના પુર્વજન્મમાં દાસીપુત્ર હતા. તેથી પણ આગળના જન્મમાં તેઓ ઉપબર્હન નામે ગંધર્વ હતા. ગંધર્વ હતા તેથી ભગવદ્ ગુણાનુવાદ તો કરતા હતા પરંતુ સ્ત્રી લંપટ હોઈ તેઓ શાપ પામી દાસીપુત્ર બન્યા. હવે સ્ત્રી લંપટ એવા ઉપબર્હન ગંધર્વે ગાયેલ ભગવદ્ ગુણોની અસર તેના શ્રોતાઓ ઉપર કેવી પડે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે.

(૨) પરંપરાથી યુક્ત એવા જે પુરાણીઓ છે. તેમના ભાવોને કૂલ્યા એટલે કે નહેરના પાણી સાથે સરખાવ્યા છે. કોઈ એક મોટી નદી અથવા જળાશયમાંથી અન્ય સ્થળે જળ લઈ જવા માટે, જે બનાવટી નાની નદી બનાવવામાં આવે છે. તેને નહેર કહે છે. એ કૂલ્યા એટલે કે નહેરનું જળ તેના મૂળ જળાશયના સંબંધવાળું છે એવી જ રીતે પુરાણ વાંચનારાઓ પણ પોતાની પરંપરા ધરાવે છે. જેમ નહેર વહેતી હોય તો તેમાં સ્નાન, પાન કે આચમન થઈ શકે છે, તેમ પુરાણીઓની કથા-વાર્તા પણ સૌ માટે ઉપકારક છે.

પરંતુ તે નહેર માટે કોઈ નદી કે અન્ય જળાશય સાથે સંકળાયેલી હોય તે જરૂરી છે. તે રીતે પુરાણનો ખરો અર્થ સમજવા માટે પુરાણીઓએ પોતાના સદ્ગુરુ પાસેથી પુરાણોનો સાચો અર્થ શીખી લીધો હોય તે જરૂરી છે. જે તેઓ ભાગવત કે અન્ય પુરાણોનાં માત્ર ભાષાંતર વાંચીને સમાધિ ભાષા, પરમત ભાષા કે લૌકિક ભાષાનો ભેદ સમજ્યા ન

હોય અને પ્રભુની લીલાભાવના પોતાના સદ્ગુરુ પાસેથી સમજ્યા ન હોય તો તેવા પુરાણીઓ શ્રોતાઓનું કશું હિત કરી શકતા નથી.

વળી નહેરનું પાણી જો સદા વહેતું રહેતું હોય તો જ તે શુદ્ધ રહે છે. તે રીતે પુરાણીઓ પણ પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ માટે ભાગવતાદિનો પાઠ નિરંતર કરતા રહેવા જોઈએ.

પુરાણીઓ પણ એક પ્રકારના ગાયકો જ છે. પરંતુ પરંપરા ગત શાસ્ત્રો શીખેલા હોઈ તેઓ સમાજને વધુ ઉપયોગી બની શકે છે.

(૩) ઉપર નિર્દેશ કરેલ ગંધર્વો અને પુરાણીઓ, જો કોઈ વિશેષ ક્ષેત્રમાં પડેલા હોય એટલેકે પોતાનાં સ્ત્રી, બાળકો અથવા કુટુંબના ભરણ-પોષણ અર્થે એટલે કે પોતાની આજીવિકા ચલાવવા માટે જ કથા કહેતા હોય તો તેઓ ધોરિયાના જળ જેવા છે.

ક્ષેત્રના ત્રણ અર્થ છે : (૧) કોઈ ખાસ પ્રદેશ અથવા ખેતર. (૨) સ્ત્રી અને (૩) માનવદેહ. તેથી ક્ષેત્રમાં પડેલા એટલે (૧) પોતાના અને પોતાના સ્ત્રીબાળકોના જીવન નિર્વાહ માટે જ કથા કહેતા હોય તેવા. અને (૨) નહેરમાંથી ખેતર (ક્ષેત્ર) માં લઈ જવાતા ધોરિયા જેવા. નહેરમાંથી ધોરિયા વાટે, નહેરનું જળ ખેતરમાં (ક્ષેત્રમાં) વાળવામાં આવે છે. તે જળ દ્વારા ખેતરમાં ખેતી થાય છે. અને ખેતરના માલિકને તેમાંથી અન્ન પ્રાપ્તિ (આજીવિકા) થાય છે. એ રીતે પુરાણાદિની કથા દ્વારા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરનાર પુરાણીઓ વિકર્યા એટલેકે ધોરિયાના જળ જેવો ભાવ રાખતા હોય છે.

જેમ નહેરનું જળ ધોરિયા વાટે ખેતરમાં પ્રવેશ કરીને નવું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવાના કારણરૂપ બને છે, તેવી રીતે પુરાણીઓ, સ્ત્રી-પુત્રાદિક પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે જ ભગવદ્ વાર્તા કહેતા હોવાથી, તેમના ભાવો શુષ્ક બની જાય છે. પરિણામે તેમના ભાવો અહંતા-મમતામય સંસારની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ બની જાય છે. વળી ખેતરમાં પ્રવેશેલું જળ સ્નાન, પાન તથા આયમન આદિ માટે ઉપયોગી નથી હોતું, તેવી રીતે પુરાણીઓની તેવા ભાવવાળું ભગવદ્ કથા વાંચન શ્રોતા અને વક્તા બન્નેને સંસાર પ્રતિ દોરી જનારું બની જાય છે.

(૪) વેશ્યાઓ એક પ્રકારની ગાયિકાઓ છે. તેમની સાથે સંપર્ક રાખનાર ગાયકો પણ કનિષ્ઠ કોટીના ગાયકો ગણાય છે. તેમનો ભાવ ખાડાના જળ જેવો છે. ખાડાનું જળ અસ્પૃશ્ય અને ત્યાજ્ય છે. સ્વયં ખાડો પણ ત્યાજ્ય છે. તેવી રીતે વેશ્યાદિ ગાયિકાઓ પોતે અને તેમની સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓ ગાયકો પણ ત્યાજ્ય છે. તેમનું ગાન પણ ત્યાજ્ય છે. અપવિત્ર છે.

મહામુનિ કપિલ કહે છે કે વેશ્યા અગર તેવી બીજી હીન પ્રકારની સ્ત્રીઓના સંગથી મોહ અને બંધન થાય છે. વેશ્યા કે તેના સંગી ગાયકો, કદાચ પ્રભુ ભજન પણ કરે તો તેમાં સાચો ભક્તિ ભાવ હોતો નથી. તેવા ગાયકો ભગવાનના ગુણોનું ગાન ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજીને નથી કરતા. પરંતુ પોતાના ઉત્તમ કંઠ અને ગાયનકલાનું પ્રદર્શન કરવા માટે કરે છે. એટલા માટે તેમના ભાવને ખાડાના (ગર્તના) પાણીના જેવા દોષવાળો ગણવામાં આવ્યો છે.

(૫) ઉપર વર્ણવેલા વેશ્યાદિ સાથે સંપર્ક રાખનાર ગાયકોમાંથી પણ જે ગાયકો નૃત્યગાન દ્વારા આજીવિકા ચલાવનાર હોય છે. તેમનો ભાવ એકું પાણી ભરવાના ખાડા એટલે કે ખાળકુંડીના પાણી જેવો હોય છે. ખાળકુંડીનું પાણી સ્પર્શ કરનારને અશુદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે તેવા ગાયકોનો ભાવ શ્રોતાને અશુદ્ધ બનાવે છે.

(૬) શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત, નારદ પંચરાત્ર, વરાહ પુરાણ આદિ ભગવદ્ શાસ્ત્રોમાં તત્પર એવા જે પંડિત લોકો છે તેઓ હૃદય એટલેકે ધરા જેવા છે. હૃદ એટલે અગાધ જળવાળો ધરો. મોટે ભાગે તો તે નદીના વહેણમાં હોય છે. જેમકે શ્રીયમુનાજીના વહેણમાં હતો એક કાલિયનાગનો ધરો. હૃદનું જળ ઘણું ઉત્તમ મનાય છે. વળી તે અગાધ હોય છે. તેવી રીતે ભગવદ્ શાસ્ત્રોમાં તત્પર એવા પંડિતોનો ભાવ ઘણો ઉત્તમ અને અગાધ હોય છે.

ધરાનું જળ જેમ સદા શિતળ અને કદી મલિન ન થાય તેવું હોય છે. તેમ એવા પંડિતોનો ભાવ પણ સંસારના તાપથી તપ્ત થતો નથી. તેમના મનમાં કુતર્કો આવતા ન હોવાથી તેઓ કદી સંશયાત્મા એટલેકે મલિન મનવાળા બનતા નથી. તેથી તેમની સાથેનો સંપર્ક ઉત્તમ ફળ

આપનારો બની રહે છે.

આવા પંડિતોને ભગવદ્ શાસ્ત્ર તત્પરા: - કહેવામાં આવ્યું છે.

(૭) ઉપર બતાવેલા ભગવદ્ શાસ્ત્રમાં તત્પર એવા જે પંડિતો છે. તેઓમાં પણ જે પંડિતો, અજ્ઞાની શ્રોતાઓના ભગવદ્ વિષયક સંદેહોનું નિવારણ કરે છે તેવા પંડિતોના ભાવોને વાવના જળ સાથે સરખાવ્યા છે. વાવનું જળ ગંભીર અને અગાધ હોય છે. એ રીતે એવા પંડિતો શ્રોતાઓના હૃદયોને સમજીને તેમના અધિકાર પ્રમાણે તેમને માટે હિતકારી હોય તેવો બોધ તેમને આપે છે. પરંતુ, જેમનો અધિકાર નથી તેવા શ્રોતાઓને તેઓ શાસ્ત્રનો બોધ કરતા નથી. એટલા માટે જ તેમના ભાવને વાવના જળ સાથે સરખાવ્યા છે. આવા પંડિતોનો ભાવ સ્વરૂપથી અને ફળ આપવાની શક્તિથી ઉત્તમ છે.

આવા પંડિતોને સંદેહવારકા: કહેવામાં આવ્યા છે.

(૮) ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના પંડિતો જેઓ ભગવદ્ શાસ્ત્રોમાં તત્પર હોવા ઉપરાંત અજ્ઞાની શ્રોતાઓના સંદેહોનું નિવારણ પણ કરે છે. તેવા પંડિતો, જે ભગવદ્ પ્રેમથી ભરેલા હૃદયવાળા હોય તો અને જે તેઓ સ્નેહથી શ્રોતાઓના સંદેહને દૂર કરતા હોય તો તેવા પંડિતોનો ભાવ કમળોથી ભરેલા તળાવના જળ જેવો હોય છે.

તળાવનું જળ સ્વચ્છ હોય છે. અને તેમાં કમળો હોવાથી તે સુગંધીદાર પણ હોય છે. અને કમળો ઉપર ગુંબરવ કરતા ભમરોને કારણે તે બધી ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપનારું બની જાય છે; તેવી રીતે ભગવદ્ પ્રેમથી ભરેલા હૃદયવાળા એ પંડિતો શ્રોતાઓના સંદેહોનું નિવારણ કરવા ઉપરાંત, શ્રોતાઓના મનમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને તેમની તમામ ઇન્દ્રિયોને ભગવદ્ આભિમુખ બનાવે છે.

આવા પંડિતોને પ્રેમયુક્તા: કહેવામાં આવ્યા છે.

તળાવ, વાવ અને કમળથી ભરેલું તળાવ આ બધાં એક પ્રકારના હૃદ છે. છતાં અન્ય વસ્તુઓ સાથેનો તેમના સંબંધને કારણે તેઓ જુદા જુદા પ્રકારની અસરો ઉપજાવે છે.

(૯) હવે જે આવા પંડિતો ઓછું ભણેલા હોય અથવા તો

ભગવદ્ શાસ્ત્રોનું ઓછું જ્ઞાન હોય અથવા તેમનો ભગવદ્ પ્રેમ ઘણો ઓછો હોય તો એટલે કે ભગવદ્ પ્રેમ કરતા અન્ય વિષયોમાં તેમનો પ્રેમ વધુ હોય તો તેવા પંડિતો 'હંમેશા ડહોળાયેલાં રહેતાં પાણીવાળાં નાના તળાવડાં જેવા હોય છે. જે રીતે નાના તળાવના જળને, મનુષ્યો અને પશુઓ તેમાં પ્રવેશીને ડહોળી નાખે છે. અને તે જળને ગંદુ બનાવી દે છે તે રીતે આવા પંડિતોનો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ ઓછો હોવાથી તેમનો ભાવ ડહોળાયેલો અને ગંદો બની રહે છે. પરિણામે તેમની સાથે સંપર્ક રાખવાથી તે સત્સંગરૂપ ન બનતાં, દુઃસંગરૂપ બની જાય છે.

આવા પંડિતોને અલ્પશ્રુતા: કહેવામાં આવે છે.

(૧૦) નવમા ભાવવાળા પંડિતોનો જેવા જ પરંતુ કાર્યશુદ્ધ પંડિતોનો ભાવ પદ્મવ એટલે કે નાના તળાવ જેવો હોય છે. એનું પાણી પહેલા તો શુદ્ધ હોય છે. પરંતુ પછીથી મનુષ્ય, પશુ આદિના સંસર્ગથી તે ડહોળાઈ જાય છે.

આવા પંડિતોને અલ્પશ્રુતા અને અલ્પભક્તિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓ કર્મશુદ્ધ હોય છે, કારણકે તેઓ પોતાના કાર્યો પ્રભુને અર્પણ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાન અને ભક્તિના અભાવે તેઓ પોતાનાં કર્મો પૂર્ણ ભાવે અર્પણ કરી શકતાં નથી. તેઓ અલ્પશ્રુત એટલે કે જેમણે શાસ્ત્રનું શ્રવણ ઓછું કર્યું છે તેવા અને અલ્પભક્તિ એટલે કે જેનામાં ભગવદ્ ભક્તિ ઓછી છે એવા હોય છે. પરિણામે તેમની કર્મશુદ્ધિ લૌકિક ભાવના વાળી બની રહે છે. વળી તેમનામાં યજ્ઞયાગાદિ સાધનોના બળનું અભિમાન રહે છે. પરિણામે તેમના ભાવો અભિમાનથી ડહોળાઈ ગયેલ હોય છે.

એવા પંડિતોને અલ્પશ્રુત ભક્ત્ય: કહેવામાં આવ્યા છે.

આ રીતે પોતે કર્મશુદ્ધ હોવા છતાં તેમના ભાવો ડહોળાયેલા હોવાથી, તેમની સાથનો સંસર્ગ દુઃસંગ બની જાય છે. આથી તેમનો સંગ બિન ઉપયોગી છે.

(૧૧) યોગ અને ધ્યાનથી સંયક્ત વક્તાઓના ભાવ વરસાદના જેવો છે. યોગ એટલે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર,



ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ - આ આઠ પ્રકારના અંગવાળો અષ્ટાંગ યોગ. તે દ્વારા જેણે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને નિયમનમાં રાખી છે એવો યોગી. અને ધ્યાન એટલે મહેનતપૂર્વક ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓને સંયમમાં રાખવી તે. ધ્યાન વડે પરમાત્માના અમુક એક ચોક્કસ સ્વરૂપનો હૃદયમાં સ્થિર કરી શકાય છે. એવું કરનારને ધ્યાની કહેવામાં આવે છે.

યોગ અને ધ્યાન વર્ષાનાં જળ જેવાં ઉત્તમ છે. વૃષ્ટિનું જળ તાપનું શમન કરે છે. તે પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થળે ફેલાઈ જાય છે. પરંતુ તે જે સ્થળે પડે તે સ્થળે જ તે અત્ર આદિ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં વર્ષા ન થઈ હોય ત્યાં અત્ર કે ઘાસ આદિ ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેથી કેટલેક સ્થળે સુકાળ તો કેટલેક સ્થળે દુકાળ જેવા મળે છે.

એવી જ રીતે યોગ અને ધ્યાન પણ સ્થાન વિશેષ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. યોગ અને ધ્યાન ભગવદ્ ભાવો છે. પરંતુ તે યોગીઓ અને ધ્યાનીઓ સાથે સંપર્ક રાખનાર ઉપર જ અસર ઉપજાવે છે. જેઓ તેમના સંપર્કમાં આવતા નથી તેમના ઉપર તેમના યોગ કે ધ્યાનની અસર થતી નથી. આથી વર્ષાના જળની માફક સર્વ સુલભ હોવા છતાં જેઓ વર્ષા જળથી રહિત હોય તેમને માટે તે ફાયદાકારક નથી.

યોગીઓ સત્પાત્રને યોગાભ્યાસ કરાવે; ધ્યાનીઓ ઇચ્છુકોને ધ્યાન તરફ વાળી શકે. તેઓ પોતે જેટલું જાણતા હોય તેટલું તેમની સાથે સંપર્ક રાખનારને શીખવી શકે છે. અન્ય લોકોને તેમનાથી કશો લાભ મળતો નથી. તેથી જ તેમના ભાવને વર્ષાના જળ સાથે સરખાવ્યા છે. વર્ષાનું જળ જે ખેતરમાં પડે તે ખેતરમાં અનાજ પાકે, અન્ય ખેતરમાં ન પાકે.

(૧૨) તપ જ્ઞાનાદિથી ભરેલા વક્તાઓનો ભાવ પરસેવાના જળ જેવો હોય છે.

શરીર અને ઇન્દ્રિયોને તપાવનારું કાર્ય એટલે તપ અને જ્ઞાન એટલે ઇશ્વર છે એવું સાંખ્ય મત દ્વારા પ્રતિપાદિત થયેલ સત્ય. પરંતુ એ છે શુષ્ક જ્ઞાન; એ છે શીખેલું જ્ઞાન; એ અનુભવેલું જ્ઞાન નથી. એવા તપ અને જ્ઞાનથી મુક્ત વક્તાઓના ભાવને પસીનાના જળ સાથે સરખાવ્યો છે. મહેનત કરવાથી થાકને કારણે શરીર તમ થાય ત્યારે શરીરે પરસેવો

વળે છે. પરસેવાને સ્વેદજ્ઞ જળ કહે છે. તે વૃષ્ટિના જળ જેવું નથી. પરંતુ ધિંદુરૂપે પ્રકટતું હોવાથી તેને વૃષ્ટિના જળ જેવું ગણવામાં આવે છે. પરંતુ તે સારા વ્યવહાર માટે એટલે કે નહાવા, ધોવા કે પીવાના ઉપયોગ માટે યોગ્ય નથી. પરસેવાનું જળ, જે માણસને પરસેવો થાય તેના શરીરને ઠંડુ પાડે છે. બીજાઓ માટે તે દુર્ગંધયુક્ત છે. તેવી જ રીતે તપસ્વીઓ અને શુષ્ક જ્ઞાનીઓના ભાવો તેમના પોતાને માટે ઉપયોગી હોય તો ભલે પરંતુ બીજાને માટે તે સહેજ પણ ઉપયોગી નથી. તેથી તેમનો સંગ નકામો છે.

અહીં દેહદમન કરનાર તપસ્વીઓ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત શુષ્ક જ્ઞાનીઓ તથા વર્ણાશ્રમના જ્ઞાનને જ સાચું જ્ઞાન માનનાર કર્મ માર્ગીઓના ભાવોને જ પરસેવાના જળ સાથે સરખાવાયા છે.

જ્ઞાન તો મોક્ષ દાતા છે. જ્ઞાન તો પ્રભુ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. પરંતુ તે બ્રહ્મજ્ઞાન. માયાવાદનું કે કોરું કર્મ માર્ગીય જ્ઞાન નકામું છે. જે જ્ઞાન ભક્તિનું સાધક છે તે જ્ઞાન તો શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાન. જે જ્ઞાની 'અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ' ને માને છે પરંતુ અહમ્ અને બ્રહ્મ વચ્ચે જે સંબંધ છે. (અંશ અને અંશીને) તે જાણતો નથી એટલે કે જે માત્ર કહેવા ખાતર જ પોતાને બ્રહ્મ સમજે છે. પરંતુ તત્ત્વમાં નહીં; તેવો જ્ઞાની અહમ્વાદી (અભિમાનવાળો) હોય છે. તેવા જ્ઞાનીઓ લોક અને વેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. પોતે બ્રહ્મ હોઈ, લોક અને વેદની મર્યાદાઓ તેને સ્પર્શતી નથી એવું તે માને છે. એવા જ્ઞાનીઓના ભાવ તેને પોતાને માટે ઉપયોગી હોય તો ભલે, અન્યના સંસાર તાપને દૂર કરનાર તે નથી જ. પરિણામે તે પરસેવાના જળ જેવા છે.

તેવી જ રીતે તપ અને પંચાગ્નિ દ્વારા દેહ દમન કરનાર પોતે શીતળતાનો અનુભવ કરતો હોય એવું તેને લાગે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે માત્ર પોતાના દેહને કષ્ટ જ આપી રહ્યો છે. પરસેવો વળવાથી થોડીક વાર માટે શરીરને શીતળતા મળતી હોવા છતાં. તે વાસ્તવિક શીતળતા નથી. એટલા માટે તો તપસ્વીઓ અને શુષ્ક જ્ઞાનીઓ, તપ અને જ્ઞાન દ્વારા પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ એવું માનતા હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તેમના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી.

વળી જે માણસ વર્ણ અને આશ્રમ ધર્મમાં રહેલી ક્રિયાઓ જ

કરતો હોય પરંતુ તેનું રહસ્ય ન સમજતો હોય, અને જેણે વર્ણાશ્રમ સાથે જ્ઞાન અને ભક્તિને જોડ્યા હોય, તે માણસનો ભાવ પ્રેમભક્તિ રહિત હોવાથી તે પરસેવાના જળ જેવો કનિષ્ઠ છે.

(૧૩) કેટલાક વક્તાઓ વેદનું અલૌકિક જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે. તેઓ વેદના શુદ્ધ અર્થ અને અભિપ્રાયને જાણનારા હોય છે. તે ઉપરાંત તેમનામાં ભક્તિભાવ પણ હોવાથી તેઓ શ્રીહરિના ગુણોનું વર્ણન કરતા હોય છે. એવા વક્તાઓ પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાન અને ભક્તિભાવ વડે કીર્તન કરીને ભગવદ્ ગુણાનુવાદ કરે છે. તેમનો ભાવ પર્વત ઉપરથી પડતા ઝરના (જળધોધ) જળના જેવો નિર્મળ, શીતળ અને મધુર હોય છે. આવા વક્તા દુર્લભ હોય છે. કારણ કે તેમનાં કીર્તનો અને તેમના દ્વારા થતો ભગવદ્ ગુણાનુવાદ શ્રોતાઓને સંસારના બંધનોમાંથી મુક્ત કરે છે. અને તેમનો ભગવદ્ ભાવ દટ કરે છે.

બારમા ભાવમાં શુષ્ક જ્ઞાનીનો કનિષ્ઠ ભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. અને તેરમાં ભાવમાં, વેદ પ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનીના ઉત્તમ ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પર્વતમાંથી પડતી જળની ધારા નિર્મળ, શીતળ, મધુર અને સ્નાન, આયમન અને પાન માટે યોગ્ય હોય છે. તથા તેનામાં સ્નાન કરનારના તાપ દૂર કરનારી હોય છે. તેવી રીતે વેદવિહિત અલૌકિક જ્ઞાનવાળો ભક્ત પોતાના ભાવોનું કીર્તન કરે તો તે ભાવોમાં સ્નાન કરનાર સર્વ તાપ-સંતાપ નાશ પામે છે.

(૧૪) દેવો વગેરેની ઉપાસના અને તેમની પૂજા આદિ કરનારાના ભાવોને જમીન ઉપર અથવા વૃક્ષો ઉપર બાજેલાં ઝાકળનાં બિંદુઓ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. ઝાકળનું પાણી કોઈપણ રીતે ઉપયોગી નથી. સૂર્યના તાપથી થોડાક સમયમાં જ તે ઊડી જવાનું છે. એવી જ રીતે વક્તાઓના ભાવો દ્વારા પૂર્ણ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કદી થતી નથી.

વેદમાં અને પુરાણોમાં અનેક પ્રકારના જે દેવતાઓ છે તેમની ઉપાસના કરનારાઓમાં, તેના ઉપાસ્ય દેવતાનું જ્ઞાન અને શક્તિ વગેરે તેનામાં આવે છે. પરંતુ તે ઝાકળના જળ જેવાં ક્ષણિક છે. ક્ષણિક હોવા ઉપરાંત તે આભાસી પણ છે. તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર છે. કારણ કે પૂર્ણ

પુરુષોત્તમ સિવયા કોઈ સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન કે સર્વ વ્યાપક નથી. દેવતામાં જે ગુણો કે શક્તિ દેખાય છે તે વસ્તુતઃ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાંથી જ થોડા વધતા પ્રમાણમાં ઉદ્ભવેલા છે. દેવોમાં પોતાની શક્તિ કે ગુણો છે જ નહીં. તેમની ઉપાસના કરનાર તેમની પાસેથી ગુણો કે શક્તિઓ મેળવે છે. પરંતુ તે કેટલો સમય ટકે અને કેવો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે તે સમજવા જેવું છે. તેમની બધી શક્તિઓ કે ગુણો સ્વયં આભાસી કે ક્ષણિક છે. સાચી શક્તિ તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમની છે. માટે જીવે ઉપાસના તો તેની (પરમાત્માની) કરવી જોઈએ. થડને વળગી રહેનારને ડાળાં, પાંદડા, ફલ અને ફળ બધુ મળશે.

અન્ય દેવોની ઉપાસના કરનારના ભાવને ઝાકળના જળ સાથે સરખાવીને એમ બતાવ્યું છે કે તેમનો ભાવ તદન હીન પ્રકારનો છે. આવા વક્તાઓનો સંગ કદી ન કરવો. ઝાકળનું જળ એ તો જળનો આભાસ માત્ર છે. તેનાથી તૃષા છિપાવી શકાતી નથી. એવી રીતે અન્ય દેવોની ઉપાસના કરનારના ભાવો વડે, સાંભળનારના સાંસારિક તાપ દૂર થતા નથી. થોડોક સમય મન શાંત થતું હોય તેવું લાગે છે. પરંતુ થોડી વારમાં જ સંસારના તાપ-કલેશો ઉગ્ર રૂપે પુનઃ પ્રકટ થઈ જાય છે.

(૧૫) સાધનો દ્વારા મનઃશુદ્ધિ કરીને, નવધા ભક્તિનું આચરણ કરીને, અને તે દ્વારા પ્રભુમાં પરિપૂર્ણ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને જે ભગવદ્ સ્વરૂપને સમજ્યો છે એવો વક્તાનો ભાવ, પર્વત ઉપરથી નિકળતા ઝરણાંના જળ સમાન છે. તેનો ભાવ નિર્મળ અને પવિત્ર છે.

પહેલાં સાધન અને પછી નિઃસાધનતા વડે મેળવેલ ભાવ પવિત્ર ભાવ છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મના પાલન રૂપી સાધનો જેમાં મુખ્ય છે. એવો મર્યાદામાર્ગીય નિષ્કામભાવે આચરેલ ધર્મ, નવધા ભક્તિ-શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણુનું સ્મરણ, ચરણસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન - દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને પ્રેમની પરિપૂર્ણતાને કારણે તે ભાવ વધુ અસરકારક બને છે. જે ભગવદ્ ભક્તો એવો ભાવ ધરાવે છે તેમનો ભાવ ઝરણાંના જળ જેવો છે.

ઝરણાંનું જળ, સ્નાન, પાન અને આયમન માટે ઉત્તમ છે. એ જ રીતે એવા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોનો ભાવો પણ ઉત્તમ છે. એવા ભક્ત

વક્તાઓ પોતાના શ્રોતાઓમાં પણ પોતાના જેવો જ ભાવ પ્રકટાવી શકે છે. તેથી તેમનો સંગ અવશ્ય કરવો.

આ પ્રકારના વક્તાઓ ભક્તિમાર્ગના સાધકો છે. તેઓ ભક્તિમાર્ગના પ્રાથમિક અધિકારીઓ છે. શ્રીગુસાંઈજી 'ભક્તિહંસ' નામે ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે આવા પ્રાથમિક ભક્તો એટલે કે ભક્તિમાર્ગમાં જેમની શરૂઆત થઈ છે એવા ભક્તો, ભક્તિરૂપી સાધનમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી, તેમનો અંગીકાર મર્યાદામાં થયો છે. પ્રભુમાં તેમનો સ્નેહ વધે અને દૃઢ થાય ત્યાં સુધી તેઓ મર્યાદાની રીતે પભુની સેવા કરે અને સ્નેહની ઉત્કટતા વધતાં તેઓ પ્રભુસેવામાં એકાગ્ર ચિત્તે લાગી જાય. તેમ થતાં ધીરે ધીરે તેમની મર્યાદાઓ છુટી જતાં તેઓ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પામે છે.

એવા ભક્તોનો સંગ ઉત્તમ છે. તેમનો ભાવ વૃદ્ધિ-લયવાળો છે. ઝરણાંમાં જેમ ક્યારેક વૃદ્ધિ તો ક્યારેક જળની કમી થાય છે તેમ આવા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તમાં ક્યારેક પ્રભુપ્રેમની વૃદ્ધિ તો ક્યારેક કમી પણ થાય છે. પરંતુ તેનું મન શુદ્ધ હોવાથી અને તેણે નવધા ભક્તિનું આચરણ કરેલું હોવાથી તેવા ભગવદ્ ભક્તોનો પ્રેમ હંમેશા બની રહે છે. તેવા ભગવદ્ પ્રેમમાં વધઘટ થાય છે પરંતુ તે સર્વાંશે સુકાઈ જાય એવું કદી બનતું નથી. તેથી ઊલટું, વધતાં વધતાં તે પ્રભુપ્રેમની ઉત્કટતા અનુભવે છે.

(૧૬) ઉપર કહ્યા પ્રકારના સાધનનિષ્ઠ મર્યાદા ભક્તોનો ભાવ જો સ્થિર થઈ ગયો હોય અને જો તેનો એ ભાવમાં વૃદ્ધિ-ક્ષય ન થતાં હોય તો તેનો ભાવ જળાશય (સરોવર)ના જળ જેવો છે. આ ભાવ, પંદરમા ભાવથી વધુ ઉત્તમ છે. વરસાદને કારણે સરોવરમાં જળ વધતું નથી (તળાવમાં વધે) અને તાપ પડવાથી તેનું જળ ઘટતું નથી. તેનો પ્રેમનો પૂર્ણપ્રેમી એવા મર્યાદાભક્તનો ભાવ છે. એનો એવો ભાવ સંસારના તાપ-કલેશ કે તર્ક-વિતર્ક વડે ઓછો થતો નથી.

આવા ભક્તોનો ભાવ શ્રોતાઓના મનની શુદ્ધિ કરી શકે છે.

(૧૭) જે માણસો અનેક જન્મોથી પ્રભુ પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિ મેળવવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે અને જન્મે જન્મે કુસંગ અને સત્સંગ પામીને, જેમના ગુણદોષ તેને અનુરૂપ ઘડાયા છે અને જેને પરિણામે

કચારેક તેમનો પ્રભુપ્રેમ વધતો-ઓછો થાય છે. અને જે માણસોના જન્મ-મરણના ફેરા હજુ ટળ્યા નથી, તેવા માણસોનો ભાવ પ્રવાહવાળી નદીના જળ જેવો છે, નદીનો પ્રવાહ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ તેના જળમાં વધઘટ થયા કરે છે. દેશાદિ (દેશ, કાળ, કર્મ, સ્વભાવ આદિ) ને કારણે તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પણ બને તેવું આ પ્રકારના વક્તાઓના ભાવનું સમજવું. તેમનો સંગ ઉત્તમ ફળ આપનાર બનતો નથી. તે ફળ તો આપે છે. પરંતુ જે સમયે જેવો તેમનો ભાવ તેવું ફળ શ્રોતાઓને તેમના દ્વારા મળે છે.

(૧૮) ઉપર કહેલા ભાવવાળા વક્તા જે સંગદોષથી મુક્ત હોય તો તેમનો ભાવ સમુદ્રમાં જઈને તેમાં મળી જનાર મોટી નદીના જળ જેવો છે. એવા વક્તાઓ જે દેશ, કાળ, કર્મ સ્વભાવ આદિના ગુણદોષથી ન લોપાય તો તેમના ભાવમાં ભલેને થોડો વધારો કે ઘટાડો થાય તો પણ તેમનો ભાવ હંમેશા ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. જેમ મોટી નદી સમુદ્રને મળી જાય છે તે રીતે આવા વક્તાઓના ભાવનું શ્રવણ કરવાથી શ્રોતા પણ પ્રભુ અભિમુખ બની શકે છે.

એવા વક્તાઓ સ્વતંત્ર ભાવવાળા હોવાથી, સત્સંગ કે દુઃસંગ વડે તેમના ભાવમાં વધઘટ કે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ આવતી નથી. તેમનો ભાવ તો અંતે પ્રભુપ્રાસિમાં જ પરિણમે છે. તે બાબતમાં અંતરાય રૂપ થતાં લૌકિક સુખ દુઃખોની તે ઉપેક્ષા કરે છે. અને અંતે તો તેઓ પ્રભુના ચરણારવિંદને પામે છે. આવા વક્તાઓનો ભાવ ઉત્તમ હોઈ તેમનો સંગ ઘણો ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) હવે જેમનો સંગ ઉત્તમ ફળરૂપ છે. તેવા પૂર્ણ ભગવદીય વક્તાઓનું નિરૂપણ આચાર્યશ્રી અઢી શ્લોકમાં કરે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ શેષ (સંકર્ષણ), વ્યાસજી, અગ્નિ (પોતે), વાયુ (હનુમાનજી), જડભરત, નારદજી અને મૈત્રેય આદિ ભગવદીયોને, પૂર્ણ ભગવદીયો તરીકે વર્ણવાય છે. આપશ્રીની આજ્ઞા છે કે આ બધા ભગવદીયો ભક્તિભાવથી પરિપૂર્ણ છે. તેઓ તો પોતાના આત્માના આનંદ માટે જ ભગવાનની સેવા કરે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે તેમના ભાવોને સમુદ્રના જળ સાથે સરખાવ્યા છે. ચંદ્રના દર્શનથી જેમ સમુદ્રમાં ભરતી

આવે છે તેવી રીતે પ્રભુ દર્શનથી તેમના હૃદયોમાં ભક્તિભાવનાં પૂર ઊમટે છે. જેમ સમુદ્રનું જળ અથાગ અને ગંભીર હોય છે તેમ તેમનો ભાવ અથાગ અને ગંભીર હોય છે. જેમ સમુદ્ર અમૂલ્ય રત્નોની ખાણ છે તેમ તેમનો ભાવ રત્નો જેવો અમૂલ્ય અને અલૌકિક હોય છે. પરંતુ તેમનો સંગ બહુજ દુર્લભ છે. તેથી જો પ્રભુ કૃપાથી તે સુલભ બને તો તે બહુ જ ઉત્તમ ફળ આપનારો (પ્રભુનાં સ્વરૂપ દર્શન કરાવી આપનારો) બની રહે છે. એવા પૂર્ણ ભગવદ્દીયો કેવળ પ્રભુ સેવા કરવા માટે જ દેહ ધારણ કરે છે.

**શેષજીએ** સનત્કુમારોને ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ પોતાની હજારો જીભ વડે, સદૈવ ભગવદ્ ગુણાનુવાદ કરતા રહે છે. તેઓ સદાકાળ ભગવદ્ સેવામાં તત્પર રહે છે. તે એટલે સુધી કે પોતાના દેહને તેઓ ભગવાનની શય્યા બનાવે છે. તેમને પોતાના સુખની કામના નથી. તેઓ કેવળ ભગવદ્ સુખની કામના કરે છે અને તેમાં જ રત રહે છે.

**વ્યાસજી** પરબ્રહ્મના જ્ઞાનાવતાર છે. સકલ પુરાણોના કર્તા છે. પુરાણોની રચના દ્વારા ધર્મનું પ્રવર્તન કરનારા છે. જીવના કલ્યાણ માટે તેમણે ભગવદ્ ગ્રહોનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેમણે ભક્તિ ગ્રંથ ભાગવતની રચના કરી છે. પુરાણો રચવાથી તેમને સંતોષ ન થયો તેથી નારદજી પાસેથી ઉપદેશ પામી તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતની રચના કરીને જીવ સમસ્તના આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું છે.

**અગ્નિ** - તેઓ અગ્નિ પુરાણના વક્તા છે. શ્રીમહાપ્રભુજી ભગવાનના મુખારવિંદ રૂપ છે. તેઓ વૈશ્વાનર તરીકે ઓળખાય છે. જલભેદ ગ્રંથના કેટલાક સમર્થ ટીકાકારો શ્રીમહાપ્રભુજીના અલૌકિક આધિદૈવિક અગ્નિ સ્વરૂપને સમજે છે. આપશ્રીએ પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરી અને તેના ઉપદેશ દ્વારા અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેથી અગ્નિ શબ્દ દ્વારા તેઓ શ્રીમહાપ્રભુજીને સમજે છે.

બીજા કેટલાક ટીકાકારોના મત પ્રમાણે માયાવાદના ઉપદેશક શ્રીમહાપ્રભુજી પોતે અગ્નિ સ્વરૂપ છે. સૃષ્ટિને મોહ પમાડવા માટે આપે 'વિરુદ્ધ ભગવદ્ ધર્મ' ઉપદેશ્યો છે. અને તે પણ ભગવદ્ આજ્ઞાથી જ. તેમણે એ પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવદ્ આજ્ઞા થતાં મહાદેવજીના અવતાર સ્વરૂપ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ માયાવાદનો ઉપદેશ

કર્ચો છે.

**મારુત** એટલે વાયુપુરાણના કર્તા શ્રીવાયુદેવ. પરંતુ મોટા ભાગના ટીકાકારો, મારુત શબ્દ દ્વારા શ્રીરામભક્ત હનુમાનજીને જ ઓળખાવે છે. શ્રીકલ્યાણરાયજી, શ્રીબાલકૃષ્ણજી આદિ ટીકાકારો શ્રીહનુમાનજીને જ પરમ ભગવદીય માને છે. શ્રીહનુમાનજી ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્રજીના ગુણાનુવાદમાં સદા તત્પર રહે છે. શ્રીહરિરાયજી મહાપ્રભુજી તો ત્યાં સુધી કહે છે કે 'મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામની પુષ્ટિમાર્ગના પ્રકારે ભક્તિ કરનાર, શ્રીરામના અંતરંગ ભક્ત હનુમાનજી, પૂર્ણ ભગવદીય છે. એટલા માટે તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીરામચંદ્રજીએ સીતાજીની શોધમાં નીકળેલ વાનરોમાંથી કેવળ હનુમાનજીને પોતાની મુદ્રિકા આપી હતી. આમ શ્રીહનુમાનજી પૂર્ણ પુષ્ટિ ભક્ત છે.

**જડભરતજી** - જડ દેખાતા છતાં, ચેતના અને આનંદનો સતત અનુભવ કરનાર, અને હૃદયમાં પ્રભુના પૂર્ણ ભક્તિ ભાવને ધારણ કરનાર તથા રહુગણ રાજને ઉપદેશ આપનાર તેઓ પૂર્ણ ભગવદીય ગણાયા છે.

**નારદજી** - તેઓ મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત છે. સાધન દ્વારા ભક્તિ કરનાર છે; સનત્કુમારોના શિષ્ય, પ્રાચીન બર્હિરાજના ગુરુ અને સ્વયં વ્યાસજીને ભાગવત શાસ્ત્ર રચવાની પ્રેરણા આપનાર નારદજી પૂર્ણ ભગવદીય છે.

**મૈત્રેય** - વિદુરજીને ઉપદેશ આપનાર, પરાશર ઋષિના શિષ્ય તેઓ ભગવદ્ ધર્મોના ભગવદીય વક્તા છે.

આ સાત પૂર્ણ ભગવદીયોના નામ તો સ્વયં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આપ્યા છે. અને પછી 'આદિ' શબ્દ લખ્યો છે. તેનો અર્થ એ કે તેમના જેવા કોક બીજા કેટલાક પૂર્ણ ભગવદીયો હોઈ શકે. ગો.શ્રીકલ્યાણરાયજી ના મતે આદિ શબ્દ દ્વારા ઉદ્ભવજી અને ગો.શ્રીબાલકૃષ્ણજીના મતે આદિ શબ્દ દ્વારા પ્રહલાદજીને પરમ ભગવદીય ગણાવ્યા છે.

અત્રે ગણાવેલ દશેક પૂર્ણ ભગવદીયો ઉપરાંત પણ બીજા પૂર્ણ ભગવદીયો હશે તો ખરા. બહુરતના વસુંધરા. એટલા માટે તો



શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આવા પૂર્ણ ભગવદીયોના સાત પેટા પ્રકારો 'જલભેદ'માં ગણી બતાવ્યા છે. આ પહેલાં કહ્યું કે પૂર્ણ ભગવદીયોના ભાવને સમુદ્રના જળ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ સમુદ્રના સાત પ્રકાર બતાવ્યા છે. તેથી એ બધા પૂર્ણ ભગવદીયોના ભાવોને સાત પ્રકારના સમુદ્રો સાથે સરખાવ્યા છે. યથા

(૧) જે ભગવદીયો શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણને માત્ર ઉત્તમ મનુષ્ય (મહાપુરુષ) સમજીને તેમનાં ગુણગાન ગાય છે, તેમના ભાવને ખારા જળના સમુદ્રના જળ સાથે સરખાવ્યો છે. સમુદ્રના ખારા જળથી જે રીતે તરસ છિપતી નથી, તેમ તેમના ભાવોને સાંભળનાર શ્રોતાઓની પ્રભુના સાચા સ્વરૂપને સમજવાની તરસ પણ છિપતી નથી. તેમની તૃષ્ણાથી તૃપ્તિ ન થવાનું કારણ માત્ર એટલું કે તેમનો ભાવ ઉત્તમ અને ગંભીર હોવા છતાં શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને તેઓ સમજી શક્યા નથી. તેથી તેમનો ભાવ ગંભીર, અમૂલ્ય, શુદ્ધ અને નિર્મળ હોવા છતાં, તેમની પાસે ભગવદ્ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે તેઓ શ્રોતાઓની ભગવદ્ સ્વરૂપ સમજવાની તૃષ્ણા છિપાવી શકતા નથી.

(૨) જે લોકો ભગવાન્ શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણને અન્ય કલાવતારો જે અંશાવતારોની માફક જગતના ઉદ્ધારક સમજીને તેમનાં ગુણગાન ગાય છે. તેમના ભાવો દહીંના સમુદ્રના જળના જેવા છે. દહીંમા માખણ રૂપી સારતત્ત્વ તો છે જ. પરંતુ તેઓને તે તત્ત્વ દેખાતું નથી. તેમ છતાં તેમનો ભાવ શુદ્ધ, નિષ્કલંક અને અલૌકિક જ છે.

(૩) ભગવાન્ જગતના કર્તા નથી; પરંતુ જગત તો માયા વડે નિર્મિત થયેલું છે એવું માનનાર માયાવાદીઓનો ભાવ ઘણો ઉચ્ચ હોવા છતાં તેમના ભાવને મદીરાના સમુદ્રના જળ જેવો ગણાવ્યો છે. મદીરા પાન કરવાથી ભ્રમ કે આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે તેમના ભાવ જેવો જ ભાવ શ્રોતાઓના મનમાં થાય છે.

(૪) પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે એવું સમજીને, પ્રભુના ઐશ્વર્ય ગુણથી પ્રેરાઈને, પ્રભુની ભક્તિ કરનાર પૂર્ણ ભગવદીયોનો ભાવ દૂધના સમુદ્રના જળ જેવો છે. દૂધ શરીરને પોષણ આપે છે એ રીતે તેમનો ભાવ શ્રોતાઓના ભક્તિ ભાવને પોષણ આપનાર બની રહે છે.

(પ) ભગવાન્ પરાક્રમી છે એવું સમજીને પ્રભુના વીર્ય ગુણથી પ્રેરાઈને, પ્રભુની ભક્તિ કરનાર પૂર્ણ ભગવદીઓનો ભાવ ધીના સમુદ્રના જળના જેવો છે. ધી વીર્યવર્ધન અને શક્તિ આપનાર છે. તે રીતે તેવા ભગવદીઓનો ભાવ શ્રોતાના ભક્તિભાવને પુષ્ટ બનાવે છે.

(૬) ભગવાન્ લક્ષ્મીપતિ છે એવું સમજીને પ્રભુના શ્રીગુણથી પ્રેરાઈને પ્રભુની ભક્તિ કરનાર પૂર્ણ ભગવદીઓનો ભાવ શેરડીના રસના સમુદ્રના જળ જેવો છે. શેરડીના રસમાં મીઠાશ હોવા ઉપરાંત, તેનામા રસાનુભવ કરાવવાની શક્તિ પણ છે. એવા ભગવદીઓનો ભાવ શ્રોતાના ભાવને મીઠાશ આપીને તેને રસમય બનાવે છે.

(૭) આ બધા પૂર્ણ ભગવદીય વક્તાઓમાં પણ પૂર્ણ અને સર્વથી ઉત્તમ એવા ભગવદીય વક્તા તરીકે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જેની ગણાના કરી છે તેવા ભગવદીય ભક્તનાં લક્ષણો આપત્રી બીજા ત્રણ શ્લોકો દ્વારા ગણાવે છે - એવા એ પૂર્ણ ભગવદીય (૧) પ્રભુને નિર્ગુણ સમજે છે. એટલે કે પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ - એ ત્રણે ગુણોથી પર સમજે છે. (૨) પ્રભુને અક્ષર બ્રહ્મથીપર, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સમજે છે. (૩) પ્રભુનો પતિતોદ્ધારક, સર્વોદ્ધારક, સર્વ ભક્ત સમુદ્ધારક સમજે છે. એટલે કે જીવની પાપ કરવાની શક્તિ કરતાં, તેવા પાપીને ઉદ્ધારવાની પરમાત્માની શક્તિ અનંત ઘણી વધારે છે. એવું એઓ માને છે.

પ્રભુના આવા સ્વરૂપને સમજીને તેમના ગુણાનુવાદ કરનાર સર્વોત્કૃષ્ટ પરમ ભગવદીયનો ભાવ અમૃતના સમુદ્રના જળ જેવો છે પરંતુ શું કરવું ? એવા ભગવદીયની વાણી રૂપી અમૃતનું પાન અત્યંત દુર્લભ છે. ક્યારેક કોઈક ભાગ્યશાળીના કાનમાં તેમની વાણીરૂપી અમૃતનું એકાદ ધિંદુ પડી જાય તો તેનું અહોભાગ્ય.

આ બાબત સમજવતાં, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ એક દૃષ્ટાંત આપે છે. અજ્ઞમિલને લેવા યમદૂતો આવ્યા. પાપીઓમાં શિરમોર એવા અજ્ઞમિલે, નારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. વિષ્ણુના દૂતો પધાર્યા. તેમણે યમદૂતોની પાસે ભગવદ્ ધર્મોના સામર્થ્યનું ગુણગાન કર્યું. ત્યારે તેમનાં તે વચનો મહાપાપી ગણાતા એવા અજ્ઞમિલના કાનમાં પડીને અમૃતધિંદુ સમાન

બની ગયાં. અને તેના પાપનો મેરુ જેવડો પહાડ, એ અમૃતબિંદુના શ્રવણ માત્રથી પીગળી ગયો. અબ્જમિલ મોક્ષનો અધિકારી બન્યો.

અહીં શ્રીકૃષ્ણના દૂતોએ જે કાંઈ કહ્યું તે સ્વેચ્છાએ, અન્યના ભલા માટે કહ્યું હતું. તેથી તે ભગવદ્ વાક્યો ગણાયાં, ભગવાન્ પોતે પોતાના સેવકો કે ભગવદીયો દ્વારા અન્યને આવો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં પ્રભુનો અનુગ્રહ, પ્રભુની કૃપા સમાયેલી છે. એવા ભગવદીયો પ્રભુના પ્રેર્યા જ આપને આવી મળે છે. અન્યથા તેઓ ઘણા દુર્લભ હોય છે. તેમનો સંગ મળે તેનું નામ જ ભગવદ્ અનુગ્રહ એટલેકે પુષ્ટિ.

આ રીતે (૧) ક્ષાર સમુદ્ર, (૨) દધિમંડ સમુદ્ર (૩) સુરોદક સમુદ્ર, (૪) ક્ષીરોદક સમુદ્ર, (૫) ધૃતોદક સમુદ્ર (૬) ઇક્ષુ રસોદક સમુદ્ર અને (૭) અમૃતોદક અથવા શુદ્ધોદક સમુદ્રના જળના જેવા ભાવવાળા પરમ ભગવદીયોના ભાવને શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવ્યા પછી, આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે :-

જ્યોર જીવની પોતાના ઘર પ્રત્યેની આસક્તિ, અવિદ્યા કે મોહ વગેરેનો નાશ થાય છે ત્યારે કેવળ ભગવદાનંદની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ પ્રભુનાં નામ-કીર્તન રૂપ મીઠા ચાટણના સ્વાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવો સ્વાદ અમૃતના સમુદ્રરૂપ સર્વોત્તમ પૂર્ણ ભગવદીયોની વાણીના શ્રવણથી મળે છે. સાતમા પ્રકારના એ ભગવદીયો (જેમનાં નામો શ્રીમહાપ્રભુજીએ ગણાવ્યાં છે - શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, માઝત આદિ) તેઓ પોતાની મેળે નિરંતર ભગવદ્ ગુણગાનમાં લીન રહે છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે આ શ્લોકમાં ‘અમૃતબિંદુનું લેહન’ એ શબ્દો વાપર્યા છે. ‘બિંદુપાન’ અને ‘લેહન’ શબ્દો દ્વારા શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે એવા ભગવદીયોના વચનો અમૃત બિંદુ સમાન છે. બિંદુપાનથી તૃપ્તિ ન થાય. ધરાઈને પીવા મળે તે જળ; ધરાઈને પીવા ન મળે તે બિંદુ-જેમ કે અમૃત બિંદુ-અમૃતબિંદુ ઓડકાર આવે ત્યાં સુધી ધરાઈને પીવાનું હોતું નથી. બિંદુપાન કર્યા પછી, તેનું વધુ પાન કરવાની વૃત્તિ રહે. બિંદુને તો ચાટી જવાનું હોય. લેહન એટલે ચાટવું. તેથી તો બિંદુ માટે લેહન શબ્દ વાપર્યો છે. લેહન એટલે કશું પણ શેષ ન રહે તે રીતે જીભ વડે ચાટી જવું. આવા પૂર્ણ ભગવદીયોના ભાવોનું લેહન, જીભ દ્વારા નથી થતું. તે

કાન દ્વારા થાય છે. અને તેનું લેહન કરવાથી અંતઃકરણમાં, તેની અસર થાય છે. તેમ થતાં શ્રોતાના રાગ, અજ્ઞાન, અવિદ્યા વગેરેનો નાશ થઈને તે સ્વ-આનંદ-ઉદ્ગમ (સ્વાનંદોદ્ગમ) એટલે કે પોતાના આનંદનું ઉત્પત્તિ સ્થાન બને છે. તેમ થતાં વિશેષ આનંદ મેળવવાની જીજ્ઞાસા થાય છે. પછી એ જીજ્ઞાસા પણ તીવ્ર બને છે; તેમ થતાં, લેહન કરનાર તેમાં તન્મય બને છે અને કૃતકૃત્ય બની જાય છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ વક્તા તે છે જેનો ભાવ અમૃત સમુદ્રના જળ જેવો છે. આવા ભક્તોની વાણીનો મહિમા શ્રીમદાચાર્યચરણે જલભેદના અઢારમાં શ્લોકમાં બતાવ્યો છે. આવા ભગવદીયોનાં વચનો નિષ્પ્રયોજન (કંઈપણ કારણ વગર) એટલે કે ફક્ત પ્રભુની કૃપા થવાની હોય ત્યારે જ સાંભળવા મળે છે. તેથી તે વચનો અમૃતબિંદુ સમાન છે. તેથી તો તેને ચાટી લેવાં જોઈએ.

(૨૦) ઉપર વર્ણવેલા બધા ભવો કરતાં જુદા ભાવોને ઉદ્ધૃતોદક એટલે કે (૧) ઊંચે ફેંકાયેલા પાણી (વરાળ) જેવા (૨) જળાશયમાંથી પાત્રમાં કાઢી લીધેલ જળ જેવા અને (૩) જમીન ઉપર ઢોળાઈ ગયેલ જળ બતાવ્યા છે. જેવું જળ એટલે કે જેવા ભાવો તેવું ફળ તે આપે છે.

વરાળ કે જે હવામાં ઊંચે રહેલી છે. તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી. તે સ્નાન, પાન કે આચમન - કશા પણ ઉપયોગમાં આવતી નથી. આવા ભાવ વાળા વક્તાઓ ડોળઘાલુ કહેવામાં આવે છે. તેમનાં વચનો તદન નકામાં હોય છે.

પાત્રમાં કાઢી લીધેલ જળમાં પાત્રના ગુણદોષ આવે છે. જેમકે કોઈ કીર્તનકાર અથવા ભક્તના વચનોને ઝીલનાર માણસ તે વચનો બીજાને કહે તો તે અસલ ભાવને પોતાના ભાવ વડે રંગીને જ કહેશે. બોલનારનો ભાવ અને અસલ ભાવ બન્નેનું મિશ્રણ થઈને, સાંભળનારને તે મિશ્ર ભાવ સાંભળવા મળશે. પરિણામે શ્રોતા ઉપર તેની અસર મિશ્ર હશે.

જમીન ઉપર ઢોળાયેલ જળમાં, જેવી જમીન ઉપર તે ઢોળાયેલું હોય તે જમીનના ગુણદોષ વધારે પ્રમાણમાં અને અસલ જળના ગુણદોષ

ઓછા પ્રમાણમાં દેખાશે. ટૂંકમાં વક્તાનો ભાવ જેવો હશે તેવી અસર શ્રોતાના મન ઉપર તે વધુ ઉપજાવશે. અને જળના એટલે કે અસલ ભાવના ગુણદોષ લગભગ નહિવત્ રહેશે.

જલભેદ ગ્રંથના અંતે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી અને ફળથી, આ પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા ભાવ ધરાવતા જીવોના ગુણો અને સૌના હૃદયમાં અને સૌની ઇન્દ્રિયો વિશે રહેલા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીવિષ્ણુના ગુણોનું અમે નિરૂપણ કર્યું છે.

ઉપર્યુક્ત સમગ્ર ચર્ચાનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

- | ક્રમ | વક્તા અને તેનો ભાવ :   |
|------|--|
| ૧.   | નિરપેક્ષ ભાવથી ગુણગાન કે કથા કરતા હોય તેવા ગાયકો (ગંધર્વો)<br><b>શ્રોતા ઉપર અસર :</b> શ્રોતાના ભાવનું પોષણ કરે છે.   |
| ૨.   | નિરપેક્ષ ભાવથી ગુણગાન કે કથા કરતા હોય તેવા પુરાણીઓ.<br><b>શ્રોતા ઉપર અસર :</b> શ્રોતાના ભાવનું પોષણ કરે છે.  |
| ૩.   | સ્ત્રી-પુત્રાદિ કે કુટુંબનું પોષણ કરવા માટે જ કથા કરતા પુરાણીઓ.<br><b>શ્રોતા ઉપર અસર :</b> ભક્તિમાર્ગીય શ્રોતાઓ માટે નિરૂપયોગી અને નુકશાનકારક.   |
| ૪.   | વેશ્યાદિ સહિત તથા તત્સંબંધી મત્ત ગાયકો અથવા નીચ ગાયકો.<br><b>શ્રોતા ઉપર અસર :</b> ભક્તિમાર્ગીય શ્રોતાઓ માટે નિરૂપયોગી અને નુકશાનકારક.  |
| ૫.   | ઉપર્યુક્ત ગાયકો અથવા પુરાણીઓ જો તેઓ ઉદર નિર્વાહ કરવા માટે અથવા અપેક્ષા સહિત કથા વાર્તા કે ગાયન આદિ કરતા હોય તો.<br><b>શ્રોતા ઉપર અસર :</b> ભક્તિમાર્ગીય શ્રોતાઓ માટે નિરૂપયોગી અને નુકશાનકારક. |
| ૬.   | ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર પંડિતો.  |

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવનું પોષણ કરે છે.

૭. અંતરનિષ્ઠાવાળા, સંદેહ નિવારણ પંડિતો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાધારણ રીતે તો તેઓ ભાવનું પોષણ કરે છે.
૮. પ્રેમયુક્ત સંદેહ નિવારક ભક્ત પંડિતો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવની સવિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.
૯. અલ્પભક્તિ અને અલ્પશ્રુત એવા પંડિતો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાંભળનારના મનને સંશય ઉત્પન્ન કરાવે અને તેમનું મન ઢચુપચુ બનાવે. તેથી નુકશાનકારક.
૧૦. ઉપરના જેવા પરંતુ કર્મશુદ્ધ પંડિતો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નુકશાનકારક.
૧૧. યોગ અને ધ્યાનયુક્ત ભાવવાળા યોગીઓ અને ધ્યાનીઓ.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** પોતાના જેવી ભાવનાવાળાઓને ગુણ કરે. પરંતુ બીજાઓ માટે બીનઉપયોગી.
૧૨. તપ (દેહ દમન) કરનારાઓ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મના ભાવવાળા શુષ્ક જ્ઞાનીઓ.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભક્તિમાર્ગીય ભક્તો માટે નિરૂપયોગી અને નુકશાનકારક.
૧૩. અલૌકિક જ્ઞાનયુક્ત અને શુદ્ધ જ્ઞાન વડે હરિગુણ તથા હરિ ગુણાનુવાદ કરનારા જ્ઞાનીઓ.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ કરે.
૧૪. દેવાદિની ઉપાસના કરનાર તેમના ઉપાસકો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભક્તિમાર્ગીય શ્રોતાઓ માટે બીન ઉપયોગી અને નુકશાનકારક.
૧૫. સાધન વડે, નવધા ભક્તિથી પરિપૂર્ણ બનેલ વક્તાઓ કે જેમને ભગવદ્ ધર્મની સ્ફૂર્તિ થઈ છે તેવા ભક્તો.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવની વૃદ્ધિ કરે છે.
૧૬. ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના પરંતુ સ્થિર ભાવવાળા વક્તાઓ.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૭. અનેક જન્મોથી સિદ્ધિ મેળવવા પ્રયત્નશીલ, પ્રવાહી જીવન જીવતા વક્તાઓ.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** પોતાના જેવી ભાવનાવાળાઓને ગુણ કરે, બીજાને નિરૂપયોગી.

૧૮. ઉપરના જેવા પરંતુ સંગદોષથી મુક્ત.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ કરે.

૧૯. (ક) પરમ ભગવદીય વક્તાઓ જેવા કે શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, હનુમાન, જડભરત, નારદ, મૈત્રેય, ઉદ્ધવ, પ્રહલાદ, શિવજી આદિ.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સમાગમ અતિ દુર્લભ. વચનામૃત ઉત્તમ, અસરકારક અને સંપૂર્ણપણે ફળદાયી.

(ખ)(૧) ક્ષાર સમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** તૃષ્ણા ન મટાડે, તૃપ્તિ ન પમાડે. ભક્તિમાર્ગીઓ માટે નિરૂપયોગી.

(૨) દ્વિધિ સમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** પોતાના જેવા ભાવવાળાને ગુણકારક. બીજાને બીનઉપયોગી.

(૩) મદીરા સમુદ્રસમ ભાવવાળા માયાવાદીઓ.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સર્વ ભાવનો નાશ કરનારા. તદન નુકશાનકારક.

(૪) ક્ષીરોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ જ કરે.

(૫) ધૃતોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ જ કરે.

(૬) ઇંશુ રસોદકસમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** સાધારણ રીતે ભાવની વૃદ્ધિ જ કરે.

(૭) અમૃતોદક સમુદ્રસમ ભાવવાળા.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** તેમની વાણીનું પાન અતિ દુર્લભ. તેઓ પ્રભુના દૂત સમાન હોઈ, અમૃત િંદુનું પાન કરાવનાર સર્વશ્રેષ્ઠ વક્તાઓ. ૧૯ (ક) માં ગણાવેલ વક્તાઓ.

૨૦. (૧) ઊંચે ફેંકાયેલ જળ (વરાળ) જેવા.  
**શ્રોતા ઉપર અસર :** તદન નકામા, નિરૂપયોગી.

(૨) પાત્રમાં લીધેલ જળ જેવા.

(અ) જો સારા પાત્રમાં જળ લેવાયેલું હોય તો.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવનું પોષણ કરે.

(આ) જો ખરાબ પાત્રમાં જળ લેવાયેલું હોય તો.

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવ મલિન કરે.

(૩) પૃથ્વી ઉપર પડેલ જલ જેવા.

(અ) સારી જમીન ઉપર પડેલા જળના ભાવવાળા

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવનું પોષણ કરે.

(આ) ખરાબ જમીન ઉપર પડેલા જળના ભાવવાળા

**શ્રોતા ઉપર અસર :** ભાવ મલિન કરે.

---

જલભેદ ગ્રંથના અંતે આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે :-

**ઇતિ જીવાંદ્રિયગતા નાનાભાવ ગતા ભુવિ ।**

**રૂપતઃ ઉલતશ્ચૈવ ગુણા વિષ્ટોર્નિરૂપિતાઃ ॥૨૧॥**

**અર્થાત્ :** ઉપર નિરૂપણ કરેલી રીતે, જીવ અને ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા અને રૂપથી અને ફળથી પૃથ્વીમાં જુદી જુદી રીતને પ્રાપ્ત થયેલા, શ્રીભગવાન વિષ્ણુના ગુણો એટલે ગુણધર્મોનું અમે નિરૂપણ કર્યું છે.

જલભેદમાં વીસ પ્રકારના વક્તાઓના ભગવદ્ ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેવો જેનો ભાવ તેવી તેની શ્રોતાઓ ઉપરની અસર. વક્તાઓને સાંભળતાં પહેલાં તેના ભાવને જાણી લેવાથી તેની શુભ, અશુભ કે મિશ્ર અસરની ખબર પડી જાય. અને તેથી તે વક્તા સંગને લાયક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવામાં સરળ રહે. સત્સંગ અને દુઃસંગ પ્રાપ્તિ માટેની આ લીલી કે લાલ બત્તી છે.

-જયશ્રીકૃષ્ણ

॥ ઇતિ શ્રીજલભેદ ગ્રંથ સમાપ્તઃ ॥